

ДОМ БЕЗ ГАСПАДАРА

Ур ы ў к і

3

Ужо на працягу некалькіх хвілін яна адчувала на сабе нейчы пільны позірк, позірк чалавека, што прывык да перамог і не сумняваецца ў поспеху. Можна глядзець па-рознаму: яна часам адчувала скіраваныя на яе ззаду ўмольныя вочы нясмелага паклонніка. Але гэты, сённяшні, упэўнены ў сабе - позірк без ценю меланхоліі; недзе паўхвіліны яна спрабавала ўявіць сабе, які ён - эlegantны brunet трохі франтаватага выгляду; магчыма, ён нават пабіўся аб заклад - стаўлю дзесяць супраць аднаго, што я за тры тыдні паладжу з ёй.

Яна вельмі стамілася, і ёй не надта цяжка было ігнараваць незнаёмага паклошніка, яна радавалася таму, што можа правесці канец тыдня з Альбертам і хлопчыкам у маці Альберта. Надыходзіць восень, і ў рэстаранчыку наўрад ці будзе шмат народу. Нават проста слухаць Альберта, калі ён разважае з Вілем і Глумама пра розныя віды прынадаў, - адно задавальненне; акрамя таго, яна возьме з сабой кнігі і пачытае, пакуль дзеці будуць гуляць у футбол, а магчыма, яна паддасца на ўгаворы і пойдзе разам з Глумама лавіць рыбу і будзе рахмана выслухоўваць тлумачэнні пра прынаду і насадку і пра розныя віды вудзільнаў і пра вялікую, нават больш чым вялікую, цярплівасць. Яна ўсё яшчэ адчувала на сабе гэты позірк і разам з тым зноў зведала ўсыпляльнае ўздзеянне голасу Шурбігеля: паўсюль, дзе толькі

можна было сказаць прамову на якую-небудзь інтэлектуальную тэму, Шурбігель неадкладна гаварыў яе. Яна ненавідзела Шурбігеля і цяпер раскайвалася ў бязглуздай ветлівасці, што змусілае прыняць запрашэнне. Было б значна лепш пайсці з Марцінам у кіно, пасля паесці марожанага і, сёрбаючы каву, прагледзець вячэрнюю газету, пакуль Марцін забаўляецца, выбіраючы пласцінкі, якія ветліва падае яму афіцыянтка. А цяпер яе ўжо заўважыў нехта са знаёмых - і наперадзе зноў згублены вечар; прыхапкам падрыхтаваныя бутэрброды, адкаркаваныя бутэлькі, кава ("Можа, вам лепей чаю?"), цыгарэты і раптоўна атупелы твар Альберта - такім ён робіцца, калі павінен займаць яе гасцей і расказваць ім пра яе мужа.

Занадта позна. Цяпер выступае Шурбігель, затым пэтэр Віліброрд пачне прадстаўляць ёй розных людзей, з'явіцца і той незнаёмы паклоннік, чый позірк, быццам святло ад лямпы, падае на яе патыліцу. Лепш за ўсё прысунуць - так ва ўсякім выпадку ўрвеш хоць крышку для сну.

Яна вечна рабіла тое, чаго не хацела, і зусім не з-за пыхі, зусім не дзеля таго, каб надаць папулярнасці свайму загінуўшаму мужу, і зусім не дзеля жадання пазнаёміцца з цікавымі людзьмі. Гэта было пачуццё, якое зведваеш, адпраўляючыся ўплаў, і яна дазваляла заводзіць сябе туды, дзе амаль усё было пазбаўлена сэнсу - глядзець урыўкі з кепскіх фільмаў, бязладныя, пагана знятыя сцэны з удзелам пасрэдных акцёраў і неважнецкім асвятленнем, і марыць. Яна з усяе сілы змагалася з дрымотай, нават выпрасталася і пачала слухаць Шурбігеля, чаго ўжо даўным-даўно не рабіла. Позірк, неадступна скіраваны на яе, стамляў. Не азірацца патрабавала напругі, а паварочвацца яна не хацела, таму што, не гледзячы, ведала такі тып людзей. Гэтыя інтэлігентныя бабнікі наводзілі на яе жах. Усё іх, падпарадкаванае рэфлексам і пачуццю непаўнацэннасці, жыццё праходзіць з аглядкай на літаратурныя прыклады, і густы іх вагаюцца паміж Сартрам і Кладэлем. Яны ма-Раць пра нумар у гатэлі, такі ж, які яны бачаць у кіно, на самых позніх сеансах, у фільмах з цьмяным асвятленнем і вытанчаным дыялогам, у фільмах, "небагатых на падзеі,

але захапляльных" і ў суправаджэнні экзістэнцыяльных гукаў аргана: бледны мужчына нахіліўся над бледнай жанчынай, а цыгарэта - які цудоўны кадр! - ахінае начны столік вялізнымі кольцамі дыму - "Мы робім кепска, але мы не ў стане дзейнічаць іначай". Выключаюць святло, і ў густым змроку чырванее толькі агенчык цыгарзты на начным століку, - экран згасае, а тым часам здараецца непазбежнае.

Чым больш такіх паклоннікаў з'яўлялася ў яе, тым больш яна кахала свайго мужа, і за дзесяць гадоў, хоць ёй шмат што прыпісвалі, яна ні разу не спала ні з адным мужчынам. Рай быў іншы, і комплексы ягоныя былі такія ж сапраўдныя, як і яго наіўнасць.

Цяпер яе паступова закалыхваў голас Шурбігеля, і на нейкі момант яна забылася пра назойлівы, упёрты ёй у патыліцу позірк незнаёмца.

Шурбігель быў высокі і грузны, і ступень меланхоліі на яго твары ўзрастала ад даклада да даклада, а ён прачытаў іх нямала. І з кожным дакладам ён рабіўся ўсё больш прадстаўнічым, больш грузным. Нэлі заўсёды здавалася, што перад ёй надзвычай эрудзіраваны, надзвычай маркотны і раздзьмуты паветраны шар, які павялічваецца не па днях, а па гадзінах і які раптам лопне, і нічога ад яго не застанеца, акрамя прыгаршчаў канцэнтраванай маркоты з дурным пахам.

І тэма яго была спецыфічна шурбігелеўская - "Стаўленне творчай асобы да царквы і да дзяржавы ў наш тэхнічны век". І голас у яго быў прыемны: ялейна-разумны, крыху перарывісты ад патаемнай чуліваасці, напоўнены бясконцай маркотай. Яму сорак тры гады, у яго шмат прыхільнікаў і амаль няма ворагаў, але тым не менш гэтым ворагам удалося выцягнуць на свет божа з нетраў заняпалай універсітэцкай бібліятэкі недзе ў Сярэдняй Германіі доктарскую дысертацыю Шурбігеля, а дысертацыя была напісана ў 1934 годзе і называлася: "Вобраз фюрэра ў сучаснай лірыцы". Таму кожнае сваё выступленне Шурбігель пачынаў цяпер крытычнымі заўвагамі з прычыны публіцыстычнай нядобрасумленнасці некаторых крыклівых юнакоў, сектанцтвующых песімістаў, самабічавальных ерэ-

тыкоў, не здольных зразумець паступальнае развіццё духоўна сталай асобы. Але ў зносінах з непрыяцелямі ён быў сама ветлівасць і ўжываў супраць іх зброю, якая даводзіла іх да шаленства, бо яны былі бездапаможныя супраць яго; Шурбігель дараваў ворагам сваім, ён усё ім дараваў. Яго жэстыкуляцыі падчас выступлення нагадвалі манеры паслужлівага цырульніка, які завіхаецца толькі на карысць кліенту. Выступаючы, ён як бы прыкладваў сваім уяўным сябрам і ўяўным нядобразычліўцам гарачыя кампрэсы, ён націраў іх заспакаяльнымі і духмянымі эсенцыямі, ён масіраваў ім шчокі, ён абмахваў іх, ён асвятляў іх, затым доўга і грунтоўна намыльваў надзвычай духмяным і надзвычай дарагім мылам, - а яго ялейны голас выказваў надзвычай разумныя думкі. Шурбігель быў песімістам, але не безнадзейным. Такія словы, як "эліта", "катакомбы", "расчаванне", быццам бакены, калыхаліся ў магутнай плыці яго прамоў; ён даваў наведвальнікам свайго салона проціму нязведанай дагэтуль асалоды; лёгкі дотык, цёплыя кампрэсы, халодныя кампрэсы, масаж; ён быццам рабіў для сваіх слухачоў усе паслугі, што пералічаны ў прэйскурэцыі. Цяпер цырульні першага разраду.

Ён і вырас у цырульні на ўскараіне. "Выключна таленавітага хлопчыка" хутка заўважылі і пачалі ўсяляк прасоўваць. Маленькі тоўсты хлапчук на ўсё жыццё запомніў меланхалічнае абаяннае бруднаватай і цеснай бацькавай цырульці-мільгаценне нажніц - бляск сталі ў цёмнаватым пакоі, роўнае гудзенне электрычнай машынкi для валасоў, нетаропкая гутарка, пах розных гатункаў мыла і духоў, бразганне мацет у касе, крадком падазнення пакецікі, палоскі паперы, цяжкая павольна высыхалі ў мыльнай пене бялявыя, чорныя рыжыя валасы, - здавалася, што яны трапілі ў застылы цукаровы мус; дзве цёплыя і нападёмныя драўляныя кабінкі, дзе свяшчэннадзейнічала маці: штучнае асвятленне, струмелчыкі дыму ад цыгарэт, і раптам пачынаюцца надрыўныя выліванні пачуццяў з прычыны ўсялякіх амурных спраў. Калі ў цырульні нікога не было, ласкавы, заўсёды меланхалічна настроены бацька ішоў у задні пакой, выкурваў цыгарэту і ганяў яго па склонах, - тут вуха Шурбігеля зрабілася адчувальным, а дух - самотным. Бацька так ніколі і не наву.

чыўся правільна ставіць націскі ў лацінскіх словах і ўпарта гаварыў *Şeniz* замест *detuz**, *anciiia* замест *anciiia***, а калі сын без падрыхтоўкі спрагаў *ÿÿH emni****, на вуснах бацькі з'яўлялася дурнаватая ўсмешка, бо асацыяцыі і думкі былі ў яго заўсёды самыя нізкія.

Цяпер Шурбігель націраў сваіх слухачоў загадкавай маззю і з пашанай масіраваў ім вушы, ілбы і шчокі, затым ён хуткім узмахам зняў з іх прасцінку, злёгка пакланіўся, сабраў свае запісы і з лагоднай усмешкай сышоў з трыбуны. Яго праводзілі аднадушнымі і доўгімі, хоць і не надта гучнымі апладысмантамі, - якраз так, як любіў Шурбігель: яму не падабалася, калі пляскаюць заяадта гучна. Правую руку ён засунуў у кішэню і пачаў гуляць з бляшаначкай, у якой было поўна вітамінізаванага дражэ; ціхі гук ад перакочвання цукерачак супакойваў, і Шурбігель з усмешкай падаў руку патэру Віліброрду, які паспеў шапнуць: "Выдатна, выдатнаГ' Шурбігель развітаўся - ён мусіў яшчэ паспець на адкрыццё выставы "Паўднёвабаварскіх вераадступнікаў", яго лічылі спецыялістам па сучасным жывапісе, сучаснай музыцы, сучаснай лірыцы. Ён аддаваў перавагу самым складаным тэмам, яны давалі магчымасць выказаць найсмалейшыя думкі, ствараць самыя рызыкаўныя канцэпцыі. Смеласць Шурбігеля можна было параўнаць хіба толькі з яго добразычлівасцю, ён найбольш ахвотна ўсхваляў тых, каго лічыў сваімі ворагамі, і найбольш ахвотна вышукваў недахопы ў тых, каго дічыў сваімі сябрамі. Хвалаў ён сяброў вельмі рэдка і гэтым здабыў сабе славу непадкупнага. Шурбігель быў непадкупны, і хоць у яго меліся ворагі, сам ён нічым ворагам не быў.

Пасля вайны Шурбігель (тут неаднаразова прыводзіўся прыклад з апосталам Паўлам) зведаў бязмежную абаяльнасць рэлігіі. На вялікае здзіўленне сваіх сяброў, ён стаў хрысціянінам і першаадкрывальнікам хрысціянскіх талентаў; на шчасце Шурбігеля, ён меў адну вялікую, праўда ўжо дзесяцігадовай даўніны, заслугу: ён адкрыў Раймунда

* Род (лац.).

** Служанка (лац.).

*** Я кладу (грэч.).

Баха, якога яшчэ дзесяць гадоў таму назваў "найвялікшым літаратарам нашага пакалення". Будучы рэдактарам вялікай нацысцкай газеты, ён адкрыў Баха, пачаў яго друкаваць, і гэтак давала яму права - тут ужо зласліўцам заставаўся толькі маўчаць - пачынаць кожны рэферат пра сучасную лірыку са слоў: "Калі ў 1935 годзе я першы надрукаваў верш паэта Баха, які загінуў потым у Расіі, я ўжо ведаў, што пачынаецца новая эра ў лірычнай паэзіі".

Друкаваннем вершаў Баха ён здабыў сабе права называць Нэлу "мая дарагая Нэла", і яна нічога не магла з гэтым зрабіць, хоць выдатна ведала, што Рай не навідзееў Шурбігеля гэтак жа, як зараз не навідзела Шурбігеля яна сама. Ён здабыў сабе права раз у тры месяцы заяўляцца да яе вечарам з плоймай неахайна апранутых юнакоў, піць у яе чай і віно - і мінімум раз у паўгода дзе-небудзь прыладкоўваць чарговы фотаздымак: "Удава паэта з чалавекам, які адкрыў яе мужа".

Нэла з палёгкай канстатавала, што ён кудысьці знік; яна не навідзела яго, але адначасова ён забавляў яе. Калі апладысменты змоўклі, яна стрэсла з сябе дрымоту і адчула, што позірк скіраваны цяпер не на яе патыліцу, а проста ў твар. Яна падняла вочы і ўбачыла таго, хто так упарта імкнуўся скарыць яе; ён набліжаўся да яе з патэрам Вілібрордам; ён быў яшчэ малады і на суперак модзе вельмі сціпла апрануты: цёмна-шэры гарнітур, акуратна завязаны галынтук, вельмі прыемны твар - такая разумная іррнія бывае на тварах рэдактараў, якія ад бягучай палітыкі перайшлі да фельетона. Для патэра Віліброрда якраз і было характэрна, што ён абсалютна ўсур'ёз прымаў такіх, як Шурбігель, і што ён прадстаўляў ёй суб'ектаў, падобных на незнаёмага, з якім ён зараз павольна набліжаўся да яе.

Незнаёмы аказаўся брунетам - гэтак яна ўгадала, але ў астатнім ён ніяк не адпавядаў таму тыпу інтэлігентнага бабніка, пра які яна толькі што думала. Каб канчаткова збянтэжыць яго, яна зноў усміхнулася: ці паддаўся ён на гэтую гульню найдрабнейшых мускулаў яе твару? Зразумела, паддаўся. Калі ён схіліўся перад ёй, яна ўбачыла густыя чорныя валасы, раздзеленыя на роўны рад.

— Пан Гезелер, - усміхаючыся, сказаў патэр Віліброрд, -

працуе над анталогіяй лірычнай паэзіі і вельмі хацеў бы працаваць з табой, дарагая Нэла, менавіта якія вершы Рая трооа змясціць.

- Як... як вас завуць? - перапытала яна і адразу ж заўважыла па яго твары, што ён палічыў яе спалох за ўдзячнасць.

Лета ў Расіі, акуп, маленькі лейтэнант пасылае Рая на неміную смерць. Дык на гэтай вольс смуглай, бездакорна паголенай шчацэ дзесяць гадоў таму гарэла аплявуха Альберта?

"...Я ўляпіў яму такую аплявуху, што на працягу нейкага моманту бачыў адбітак сваіх пяці пальцаў на ягонай смуглай шчацэ, а заплаціў я за гэтую аплявуху шасцімесячным адбываннем у адэскай ваеннай турме". Уважлівыя, крыху спалоханыя вочы, выпрабавальны позірк. Нітка жыцця перарэзана - жыцця Рая, майго і хлопчыка - з-за нікчэмнай упартасці нейкага чарнявага лейтэнанта, што настойваў на выкананні свайго загаду; тры чвэрці цудоўнага фільма, які пачаўся ўжо, раптоўна абарвалі, кінулі ў кладоўку, і адтуль яна па частках выцягвае яго, - сны, якія так і не сталі явай. Выкінулі галоўнага героя, а ўсіх астатніх - яе, хлопчыка, Альберта - прымусілі круціць новую, так-сяк склееную стужку. Рэжысёр на гадзінку-другую ўвёў у карціну маленькага, але заўзятага начальніка, і той спаганіў увесь фінал. Прэч галоўнага героя! Яе знявечанае жыццё, жыццё Альберта, хлопчыка, бабулі на сумленні гэтай бездары, што ўпарта працягвае лічыць яе збянтэжанасць закаханасцю.

"Бездар, маленькі, прыгажунчык, інтэлігенцік з выпрабавальным позіркам, складальнік анталогіі, калі толькі гэты ты, — мне здаецца, ты занадта малады, - але калі гэты сапраўды ты, ты будзеш галоўным героем у трэцяй частцы з меладраматычным канцом - загадкавая фігура ў думках майго сына, чорны чалавек у памяці бабулі; дзесяць гадоў, поўныя нязгаснай нянавісці; о, у цябе яшчэ закруціцца ў голаве так, як круціцца ў мяне зараз".

- Гезелер, - адказаў ён, усміхаючыся.

- Пан Гезелер вольс ужо два тыдні вядзе аддзел літаратуры і мастацтва ў "Весніку". Нэла, дарагая, табе кепска?

Так, мне кепска.

- Вам трэба падсілкавацца. Дазвольце запрасіць вас на кубачак кавы.

- Калі ласка.

- Вы пойдзеце з намі, патэр?

- З задавальненнем.

Але ёй давялося япічэ паціснуць руку Трымборну, раскланяцца з фрау Мезевіц, пачуць нейчы шэпт: "Нагаа мілая Нэла старэе" - і падумаць, ці не варта пазваніць Альберту і выклікаць яго сюды. Альберт пазнае яго і пазбавіць яе пакутлівага выпытвання. Яна амаль не сумнявалася, што гэты ён, хоць усё гаварыла супраць таго. Ён выглядаў гадоў на дваццаць пяць, ну ад сілы на дваццаць восем; значыць, тады яму было самае большае васемнаццаць.

- Я збіраўся пісаць вам, - сказаў ён, калі яны спускаліся па лесвіцы.

- Гэта было б бессэнсоўна, - сказала яна.

Ён глянуў на яе, і яго дурнавата-пакрыўджаны выгляд толькі падбухторыў яе.

- Я ўжо дзесяць гадоў не чытаю лістоў і выкідваю іх непрачытанымі ў кошык для папер.

У дзвярах яна прыпынілася, падала руку толькі патэру і сказала:

- Не, я пайду дадому, мне нядобра... пазваніце мне, калі хочаце, але не называйцеся, калі падыдуць да тэлефона. Чуеце? Не называйцеся.

- Што здарылася, дарагая Нэла? - спытаў патэр.

- Нічога, - сказала яна, - я проста вольс стамілася.

- Мы былі б рады бачыць цябе ў нядзелю на наступным тыдні ў Брэрніху, пан Гезелер выступіць там з дакладам.

- Пазваніце мне, калі ласка, - сказала яна і, не звяртаючы больш увагі на абодвух мужчын, хутка пайшла.

Нарэшце яна вырвалася з паласы яркага святла і павярнула ў цёмную вуліцу, дзе знаходзілася кафэ Луіджы.

Тут яна сотні разоў сядзела з Раймундам, гэты самае зручнае месца, тут зноў можна склейваць фільм з абрыўкаў, якія зрабіліся снамі, і пачаць круціць яго. Патушыць святло, націснуць кнопку, і сон, што так і не стаў яваю, успыхвае ў галаве.

Людзі ўсміхнуўся ёй і адразу ж схапіў пласцінку, якую ставіў заўсёды, калі прыходзіла Нэла: дзікая, прымітыўна сентыментальная музыка вымотвала і хвалявала. Насцярожана чакала яна таго моманту, калі мелодыя абрываецца і з грукатам падае ў бездань, - і адначасова яна ўпарта пракручвала першую частку фільма - тую, якая не была сном.

Тут фільм пачынаўся, тут, дзе мала што з тае пары змянілася. Па-ранейшаму на франтоне над вітрынай быў урэзаны ў сцяну стракаты певень, выкладзены з рознакаляровых шклянных плітак: зялёных, як лужок, і чырвоных, як гранат, жоўтых, як сцяжкі на саставах з боепрыпасамі, і чорных, як вугаль, а вялікі транспарант, які певень трымаў у дзюбе, быў бялюткі, і на ім чырвоны надпіс: "Генэль. 144 гатункі марожанага". Певень кідаў стракатае святло на твары наведвальнікаў, на ўсю залу да самага апошняга куточка, на Нэлу, і рука яе, пафарбаваная мярцвяна-жоўтым святлом, ляжала на сталі, як і тады, калі ішла першая частка фільма.

Нейкі малады чалавек падышоў да яе століка, цёмнашэры цень упаў на яе руку, і перш чым яна ўзняла вочы, ён сказаў ёй:

- Скіньце гэтую карычневую куртку, яна вам зусім не да твару.

І вось ён ужо апынуўся за яе крэслам, спакойна падняў ёй рукі і зняў з яе карычневую куртку "гітлерюгенд". Затым кінуў куртку на падлогу, адшпурнуў нагой у куток кафэ і сеў каля Нэлы.

— Я разумею, што павінен патлумачыць свой учынак, - яна ўсё яшчэ не бачыла яго, таму што другі шэры цень лёг на яе руку, пафарбаваную ў жоўты колер грудзмі шклянога пеўня. - Ніколі больш не апранайце гэтую штуковіну. Яна вам не да твару.

Пасля яна танцавала з тым, які прыйшоў першым, яны танцавалі каля стойкі, дзе знайшлося вольнае месца, і цяпер яна добра яго разгледзела: на ўсмешлівым твары - надзіва няўсмешлівыя сінія вочы, якія глядзелі паўзверху яе пляча некуды ўдалеч. Ён танцаваў з ёй так, быццам яе і не было побач, і рукі яго лёгка дакраналіся да яе стану, лёг-

кія рукі, якія яна пасля, калі яны спалі разам, часта клала сабе на твар. У светлыя ночы валасы яго здаваліся не чорнымі, а попеленымі, як святло, што прасочвалася з вуліцы, і яна трывожна прыслухоўвалася да яго дыхання - дыханне гэтае нельга было пачуць, толькі адчуць, калі паднесці руку да яго вуснаў.

Баласт быў выкінуты з жыцця ў тую хвіліну, калі цёмнашэры цень упаў на яе пафарбаваную ў жоўты колер руку. Карычнерая куртка так і засталася ляжаць у кутку бара.

Жоўтая пляма на руцэ - як і дваццаць гадоў таму.

Ёй падаліся яго вершы, таму што ён іх напісаў: але значна ваэкнейшым за ўсялякія вершы быў ён сам, які чытаў іх абьякава. Усё яму давалася лёгка, усё здавалася само сабой зразумелым. Нават ад прызыву ў армію, якога ён баяўся, ІМ пашанцавала атрымаць адтэрміноўку, але засталася памяць пра два дні, калі яго білі ў каземате.

Змрочны вільготны форт, пабудаваны ў 1876 годзе, зраз там вырошчвае шампіньёны прадпрымальны маленькі француз: крывавыя плямы на пацямнелай вільготнай цэментнай падлозе, піва, ваніты п'яных штурмавікоў, прыглушаны спеў быццам з магілы; ваніты на сценах, на падлозе, дзе цяпер на пласце гною растуць бялёсыя, хваравітага выгляду грыбы, а на даху каземата цяпер цудоўны зялёны газон, ружы, гуляюць дзеці, маці сядзяць з вязаннем, і раз-пораз чуваць іх крыкі: "Асцярожна!" і "Што ты носішся, як ашалелы"; дзядкі-пепсіянеры злосна размінаюць табаКУ ў люльках - усяго на два метры вышэй за тую цёмную яму, дзе Рай і Альберт два дні чакалі смерці. Зьяючыя татулі гуляюць у конікі, фантан, воклічы: "Не падыходзь блізка да краю!" - і стары вартаўнік, які кожную раніцу абходзіць парк і знішчае сляды начных прыгод прыгараднай моладзі: папяровыя насоўкі са слядамі губной памады і на зямлі надрапаная пры месячным святле абломкамі галін сінонімы слова "каханне". Дзядкі, што ўстаюць на золку, прыходзяць улетку вельмі рана, каб пабачыць здабычу вартаўніка, перш чым яна знікне ў вядры Для смецця: хіхікайне з прычыны стракатых папяровых насавак і сцёртай ядавіта-чырвонай памады. Усе мы былі маладымі.

А сярод усяго гэтага - яма, дзе цяпер растуць шамшнённы - мноства белаватых плямаў над рудым гноем і жоўтай саломай; тут некалі забілі Авесалома Біліга - першую ахвяру сярод яўрэяў горада. Гэта быў цёмнавалосы смяшлівы хлопец з рукамі лёгкімі, як рукі Рая; і маляваць ён умеў непараўнана. Ён маляваў вартавыя вышкі і штурмавікоў - *немцаў да мозгу касцей, і тыя штурмавікі - немцы да мозгу касцей* - затапталі яго нагамі там, унізе, у пячоры.

Новая пласцінка, даніна маленькага брунета бармена яе паўночнай прыгажосці. Яна крыху перасунула на сталае руку так, каб на яе падала чырвонае святло ад апырэння на шыі пеўня; прайшло два гады пасля іх першай сустрэчы, яе рука ляжала дакладна гэтак жа, і Рай расказваў пра тое, што забілі Авесалома Біліга. Худзенькая маленькая яўрэйка, маці Авесалома, званіла з кватэры Альберта ў Лісабон, у Мехіка-Сіці, выклікала ўсе паракходныя лініі, не спускаючы з рук маленькага Вільгельма Біліга, названага так у гонар кайзера Вільгельма. І дзіўна: дзесьці далёка ў Аргенціне нехта трымаў трубку і размаўляў з фрау Біліг - візы, вэксалі.

Бандэроллю адаслалі два нумары "Фолькішэр Беабахтэр", а ў іх - дваццаць тысяч марак пайшлі ў Аргенціну. Рай і Альберт сталі мастакамі ў адзеле рэкламы на татавай фабрыцы.

Цяпер там растуць шампінённы, гуляюць дзеці, чутны воклічы маці: "І чаго ты носішся, як учадзелы!", "Асцярожна!", "Не падыходзь блізка!", там б'е фантан і квітнеюць ружы, чырвоныя, як яе рука, што ляжыць у святле пеўневай шыі, шыі пеўня, які з'яўляецца гербам фірмы Генэль. Фільм працягваецца, рука Рая робіцца цяжэйшай, чутно яго дыханне, ён ужо не ўсміхаецца, а ад фрау Біліг прыйшла паштоўка: "Вялікае вам дзякуй за прывітанне з маёй дарагой радзімы". І зноў паслалі бандэроль - два нумары "Штурмера", а ў іх - дзесяць тысяч марак. Альберт паехаў у Лондан, а з Лондана ў хуткім часе прыйшла вестка, што ён ажаніўся з шалапутнай і вельмі прыгожай дзяўчынай, наравістай і набожнай, а Рай застаўся працаваць мастаком і статыстыкам на татавай фабрыцы. Як бы раз-

рэкламаваць наш новы гатунак? *Кожнаму даступнае сучаснае жэлі Гольштэге - смачна, надорага.*

Чарнільна-сіняе пер'е на пеўневым жываце, фільм працягваецца, шэры, спакойны, стамляльна марудны. Раптоўна ў Лондане памірае наравістай і прыгожай дзяўчына, і некалькі месяцаў ад Альберта няма звестак, а яна піша ліст за лістом, цяпер ён папракае яе часам за тое. "Вярніся, Рай перастаў усміхацца з тае пары, як ты паехаў..."

Экран цямнее, рассяянае святло, напругаўзрастае. Прыехаў Альберт, прыйшла вайна. Пах салдацкіх кухняў, перапоўненыя гатэлі, у цэрквах гарачыя малітвы за бацькаўшчыну. Нідзе не знайсці начлегу, восем гадзін звальнення праходзяць хутка, раней, чым разамкнуцца абдымкі, - абдымкі на плюшавых канапах, на буравата-карычневых кушэтках, у нясвежых пасцелях таных нумароў, якія цяпер падаражэлі; прасціны ў ваксе ад ботаў.<...>

Нямнога засталася ад бацькі: фотакартка на сталае дыкніжка, якую маці ўпарта захоўвала, заклаўшы паміж дэтэктыўнымі раманамі і ілюстраванымі часопісамі, - завздганая, тонкая, жаўтаватая брашурка: "Што павінен ведаць аўтаслесар пры здачы экзамену на падмайстра". Паміж лісткамі брашуркі ляжала складзеная ў чатыры столкі, пашкамутаная, але яшчэ даволі яркая літаграфія з выявай "Тайнай вячэры", - гэтакія ж літаграфія ёсць і ў яго самога з гэтакім жа подпісам: "Генрых Брылах прыняў канфірмацыю ў прыходскай царкве святой Ганны ў нядзелю, на Фаміным тыдні 1930 года". А ў яго была прыходская царква святога Паўла ў нядзелю на Фаміным тыдні 1952 года.

Дзядуля, бацька мамы, застаўся ў Саксоніі. Ён скардзіўся на мізэрную пенсію і кожную паштоўку заканчваў словамі: "Няўжо ў вас не знойдзецца пакойчыка для мяне, каб мне вярнуцца на радзіму?" А маці пасылала яму табакі і маргарын і пісала: "З жытлом тут вельмі кепска: усё вельмі дорага". Маці мамы памерла ў Саксоніі, а бацька бацькі ляжыць на тутэйшых могілках - пакошаны драўляны крыж, да падножжа якога яны прыносілі кветкі ў Дзень памінавання і запальвалі яркую свечку. Маці бацькі - бабуля не ладзіла з мамай, яна прыезджала толькі на другі

дзень Каляд, прывозіла яму падарункі, а Вільме дэманстра-тыўна *нічога* не прывозіла і гаварыла гэтак жа, як і Карл: "парадак", "новае жыццё", "гэта дабром не скончыцца". Адзін з яе выразаў гучаў так: "Бачыў бы гэта мой бедны хлопчык".

Але яна аб'яўлялася рэдка і не падабалася яму, таму што нават не глядзела ў бок Вільмы і ніколі не прынесла ёй гасцінца. А яму яна заўсёды гаварыла: "Ты хоць бы калі зайшоў да мяне". Але ён наведваў яе ўсяго толькі адзін-адзіны раз. У яе была чысціня, такая ж чысціня, як у Леа: пахла масцікай, яго частавалі пірожнымі і какавай, далі грошай на трамвай. Але затым бабуля стала яго дапытваць, а ён ёй нічога не сказаў і больш ніколі да яе не ездзіў, таму што яна гаварыла тое ж, што ён ужо чуў ад іншых, ад тых, якія былі пад ледзяным покрывам, - "цнатлівая душа, чыстае сэрца", і, між іншым, дапытвалася пра Леа, пра Карла, пра Герта і ўсё прыгаворвала, ківаючы галавой: "Няма тут парадку, калі б мой бедны сын, а твой бацька, убачыў усё гэта", і паказвала яму здымкі, на якіх бацька быў адных гадоў з ім, здымак бацькі ў дзень канфірмацыі, а затым яго здымак у камбінезоне слесара, але да бабулі Генрых болып не ездзіў, таму што не мог браць з сабой Вільму.

Калі Нэла прыводзіла да сябе гасцей, яна заўсёды клікала Альберта, каб ён дапамог ёй перанесці спячага хлопчыка з яе пакоя да яго. Спячы, ён здаваўся вельмі цяжкім, нешта мармытаў са сну, і яны заўсёды баяліся, штс разбудзяць яго, але звычайна ён адразу ж скручваўся ў клубочак у ложку Альберта і працягваў спакойна спаць. Нэла часта прыводзіла гасцей, і Альберт не менш двух разоў на тыдзень пераносіў хлопчыка да сябе. Тады яму даводзілася прыпыняць работу - ён не хацеў ні курыць, ні працаваць, калі хлопчык у яго, і неяк атрымлівалася само па сабе, што ён ішоў у Нэлін пакой і далучаўся да яе гасцей. Некалькі разоў ён спрабаваў перайсці з работай у вольны пакой наверх, каля Глума, але і там ён адчуваў сябе не на месцы, яму не хапала тысячы звыклых дробязей, што былі неабходныя для работы, а ў сябе на гэта не патрэбна было

ніякіх намаганняў, варта было толькі высунуць скрынку рабочага стала, і ўсё было пад рукой: нажніцы, усялякі клей, алоўкі, пэндзлікі, і ўвогуле яму здавалася, што не варта рабіць майстэрню з гэтага пакоя. Быў вольны пакой і ўнізе, але ён таксама быў непрыгодны для працы: аранжавая кушэтка, аранжавыя крэслы, дыван таго ж колеру, на сценах - карціны мастака, якога апекаваў бацька Нэлы, - бясталентнае выпісванне дробязей - і да ўсяго панылы і затхлы дух пакоя, у якім гадамі ніхто не жыве, але які тым не менш рэгулярна прыбіраюць. Хлопчык упарта адмаўляўся перасяліцца ў адзін з пустых пакояў, таму Альберту не заставалася нічога іншага, як ісці да Нэлы і далучацца да яе гасцей. Але гэта заўсёды псавала яму настрой, дый нудна яму было з імі. Бывала, ён сыходзіў некуды з дому, каб напіцца, але і ў такіх выпадках яму рабілася шкада Нэлу, калі ён вяртаўся і заставаў яе адну сярод попельніц, поўных недакуркаў, пустых бутэлек і талерак з рэшткамі бутэрбродаў.

Часцей за ўсё прыходзілі нейкія снобы, з якімі Нэла пазнаёмілася ў дарозе, на нейкім зборышчы, або яны былі прадстаўлены ёй у час нейкага даклада. Альберт не выносіў іх заўсёднай балбатні пра мастацтва. Ён ніколі не ўдзельнічаў у гэтых размовах, піў віно і чай, і калі нехта пачынаў чытаць вершы Рая, яму рабілася не па сабе, але, падпарадкоўваючыся ўсмешцы Нэлы, ён супраць волі адказваў пасля на распыты пра Рая.

Каб не шкадаваць дарма патрачанага часу, ён многа піў; часам сярод гасцей сустракаліся гожанькія дзяўчаты, а на прыгожых дзяўчат ён гатовы быў глядзець заўсёды, нават калі на іх быў лёгкі налёт снабізму. Ён уважліва сачыў за ўсім, што адбывалася, час ад часу ўставаў, каб адкаркаваць бутэльку віна, а калі госці заседжваліся позна, ён ехаў па новае віно, новыя бісквіты і новыя цыгарэты. У доме яго ўтрымліваў толькі хлопчык, што спаў у ягоным ложку, - часам ён прачынаўся сярод ночы і, убачыўшы схілены над ім незнаёмыя фізіяноміі, вельмі палохаўся; магло здарыцца, што Нэліна маці сярод ночы выкіне нейкую сцэну. Калі "кроў у мачы" не была ў парадку дня, яна вынаходзіла нешта іншае, не такое для яе звычайнае. Яна маг-

ла на працягу тыдняў спакойна сядзсць у сябе за бутэлькай чырвонага віна і талеркай, поўнай бутэрбродаў з мясам, курыць цыгарэты "Тамагаўк" з вогненна-чырвоных пачкаў і або перабіраць старыя лісты, або ўдакладняць памеры свайго багацця, або перагортваць старыя падручнікі і хрэстаматы 1896-1900 гадоў выдання і старую Біблію, якая захавала яшчэ сляды каляровых алоўкаў там, дзе яна, дзесяцігадовая сялянская дзяўчынка, больш за пяцьдзсят гадоў таму скрэмзала запырсканае крывёю адзенне егіпецкага Іосіфа і гарчычнага колеру львоў, што мірна леглі і пазасыналі вакол Данііла.

Цэлымі тыднямі яна была спакойная, але раптам у яе ўзнікала жаданне ўчыніць сцэну. Здаралася, у гадзіну ночы ёй раптам прыстрэнчыць зрабіць салату, і, апрануўшы чорную ў блакітныя кветачкі ранішнюю капоту, яна спускалася да Нэлі і, стоячы ў дзвярах, размахвала пустой бутэлькай з-пад воцату і раўла: "Што гэта за свінства, зноў у доме ні кроплі воцату, а мне неабходна, разумееш, неабходна зрабіць салату". Расстарацца воцату а другой гадзіне ночы не гэтак проста, але Альберт на ўсялякі выпадак заключыў сяброўскае пагадненне з буфетчыцай прывакзальнага рэстарана і зрэшты мог раздабыць там самыя розныя прадукты. Калі Больдзе здаралася спускацца ноччу на кухню, а бабуля яшчэ не спала і ў яе быў настрой учыніць сцэну, яна накідвалася на Больду: "Ах ты, беглая манашка - двойчы ўдава", - і пачынала пералічваць усе грахі бацькі Больды, які, мяркуючы па ўсім, быў кантрабандыстам і браканьерам, але вось ужо болып як пяцьдзсят пяць гадоў спачываў на невялічкіх могілках у горнай вёсачцы. А калі ў бабулі не было імпэту рабіць сцэну, яна не перашкаджала Больдзе валэндацца або зачынала з ёй самую мірную гутарку. Гэтак жа яна з'яўлялася раптоўна ў пакоі Нэлы з крыкам: "Зноў швэндаеся? А муж твой, бедалага, спіць у рускай зямлі!"

Супакоіць яе мог тады толькі Альберт або Глум, і было лепш, каб ён заставаўся дома, таму што Нэлабаялася сваёй маці.

І вось два дні з сямі тырчаў Альберт сярод Нэліных гасцей, сцярог сон хлопчыка і быў гатовы на манер во-

гнетушыцеля у выпадку неабходнасці ўлагодзіць Нэліну маці.

Яго нікольні не бянтэжыла, пгго пасля, пры раз'ездзе гасцей, яму навязвалі ролю шафёра таксі: ён падвозіў гасцей Нэлы да трамвайнага прыпынку, адкуль і ноччу кожную гадзіну адыходзіў трамвай, а калі быў у настроі, ён па адным развозіў іх дадому. Альберт стараўся як мага даўжэй не вяртацца, разлічваючы, што Нэла за гэты час ужо ляжа спаць.

Добра раз'язджаць аднаму па начным горадзе. Вуліцы пустыя, сады ляжаць у густой цемры, і ён глядзіць на чары, якія ствараюць фары ягонага машыны: неспакойныя, рэзкія чорныя цені і жаўтавата-зялёнае святло ліхтароў. Ён любіў гэтае халоднае зялёнае святло, ад якога і ўлетку патыхала ледзяным холадам. Сады і паркі ў гэтым жаўтавата-зялёным святле нават у пару цвіцення здаваліся халоднымі, безжыццёва застылымі. Часта ён пакідаў горад ззаду, вёў машыну праз спячыя вёскі і, выбраўшыся на аўтастраду, імчаў колькі кіламетраў на агромністай хуткасці, пасля на бліжэйшым развілку паварочваў і вяртаўся ў горад. Кожны раз ён адчуваў глыбокае хваляванне, калі ў промні пражэктара з цемры ўзнікала чалавечая постаць; часцей за ўсё гэта аказваліся прастытуткі, яны ўладкоўваліся ў месцах, якія асвятляліся фарамі, калі аўтамабілісты на паваротах уключалі дальняе святло: адзінокія, нежывыя, страката ўбраныя лялькі, яны нават не ўсміхаліся, калі машына праязджала міма іх. На цёмным фоне ночы іхнія залітыя яркім святлом белыя ногі заўсёды нагадвалі Альберту драўляныя постаці на рострах, і здаралася, што стаяць яны на караблях, якія затанулі. Калі зноў і зноў на паваротах ён уключаў фары і яркае святло выхоплівала іх з цемры, ён здзіўляўся, як дакладна яны выбіраюць сабе месца, але яшчэ ніводнага разу ён не бачыў, каб машына спынілася і павезла якую-небудзь з дзяўчат.

На краі моста, на яго апорах, прыляпіўся маленькі шынок, які не зачыняўся ўсю ноч. Тут ён выпіваў кухаль піва і кілішак гарэлкі, каб адцягнуць вяртанне дадому. Гаспадыня ўжо ведала яго, таму пгго ў Нэлы часта бывалі госці і ён заўсёды развозіў іх дадому, абы не заставацца

сам-насам з Нэлай. Ён доўга заседжваўся ў гэтым шынку і думаў пра справы, якія міжволі ўсплывалі ў думках з-за Нэліных гасцей. За столікамі звычайна сядзелі некалькі матросаў з рэйнскіх параходаў, яны гулялі ў косці, з рэп-радуктара даляталі ціхія далёкія галасы. Каля печкі з вязаннем сядзела маленькая цёмнавалася гаспадыня. Яна заўсёды расказвала яму, пгто і для каго вяжа: светла-зялёныя світэр для зяця, руда-чырвоныя пальчаткі для дачкі; але часцей за ўсё яна вязала чудоўныя маленькія штонікі для ўнучкаў. Узор для гэтых штонікаў яна прыдумала сама, часта яна раілася з ім, і некалькімі штрыхамі ён удакладняў яе малюнкi. Адноўчы ён нават параіў ёй вывязаць на светла-жоўтай спаднічцы для чатырнаццацігадовай унучкі цёмна-зялёныя бутэлькі са стракатымі наклейкамі. Ён накідваў узор каляровымі алоўкамі, якія заўсёды насіў пры сабе, на белаў абгортчанаў паперы, у якую яна загортвала халодныя катлеты або біточкі для матросаў. Часам, калі ён задумваўся над падзеямі, пра якія напаміналі яму Нэліны госці, ён заседжваўся да трох, а то і да чатырох гадзін раніцы.

Перад вайной ён быў лонданскім карэспандэнтам маленькаў нямецкаў газеты, але газета выгнала яго, і ён вярнуўся пасля смерці Лін, Нэла дамаглася, зноў у Германію, і Нэлін бацька ўладкаваў яго на сваёй мармеладавай фабрыцы, каб яму не быць навідавоку. Да самага пачатку вайны ён разам з Раймундам вёў там невялікі аддзел статыстыкі збыту, і ўсе сродкі яны выдаткоўвалі не столькі на тое, што прынесла б карысць фабрыцы, колькі на ўсялякія дробязі, якія надавалі ім самім добранадзейны выгляд: па першым запатрабаванні яны маглі даказаць, што займаюцца разумнай і ніяк не звязанай з палітыкаў дзейнасцю, што яны ўключыліся ў так званыя працоўныя працэсы. У іхнім кабiнеце заўсёды было дастаткова беспарадку, каб выклікаць уяўленне пра самую кіпучую дзейнасць. На чарцёжных дошках кнопкамі былі прымацаваны эскізы, вакол валяліся цюбікі і пэндзлі, на паліцах стаялі адчыненыя бутэлькі з тушшу, і кожны тыдзень з адзела збыту прыходзіў каштарыс, запоўнены лічбамі, якія яны пераносілі на свае табліцы, - акуратныя слупкі лічбаў, распісаныя па ўсіх землях

Германіі, ператвараліся ў мініяцюрныя мармеладавыя вядзерцы на стракатых геаграфічных картах.

Пасля яны навучыліся прыдумаць новыя назвы для новых гатункаў мармеладу і гэтак хутка апрацоўваць лічбавыя даныя, што ў любы момант маглі дакладна сказаць, дзе і ў якой колькасці елі і ядуць той або іншы гатунак мармеладу. Вярышныя іх цынiзму з'явілася складанне памятки, якую яны назвалі "Вытворчасць і збыт араматычных канфіцюраў фабрыкі Гольштэге" і выпусцілі ў 1938 годзе да дваццаціпяцігадовага юбілею фірмы. Гэта была надрукаваная на паперы ручноў выпрацоўкі ярка ілюстраваная брашура, якую яны бясплатна разаслалі ўсім спажывуце м. Альберт маляваў усё новыя і новыя рэкламныя плакаты, Рай прыдумаў да іх вершаваныя подпісы, а вечары яны праводзілі разам з Нэлай і тымі нешматлікімі сябрамі, якіх яны маглі яшчэ захаваць у 1938 годзе. Адчувалі яны сябе на тую пару не вельмі добра, і ўвечары схаванае раздражненне міжволі прарывалася, асабліва калі да іх прыходзіў Віліборд. Рай ненавідзеў патэра Віліборда, а як толькі ён сыходзіў, напiваліся і абмяркоўвалі магчымасць эміграцыі. Раніцаў яны з'яўляліся на фабрыку са спазненнем, галовы ў іх трашчалі, і часта, ахопленыя раптоўным шаленствам, яны разрывалі на шматкі ўсе малюнкi і дыяграмы.

Але на наступны дзень яны зноў браліся за работу, прыдумвалі новыя малюнкi, новыя фарбы для прыцягнення пакупнікоў, стваралі графічныя характарыстыкі розных гатункаў мармеладу. Апошнім іх тварэннем, да таго як іх абодвух адправілі на фронт, стаў гістарычны агляд, у якім Рай паставіў сабе за мэту даказаць, што, пачынаючы з каменнага веку, усе народы - рымляне, грэкі, фінікійцы, іудзеі, інкі і германцы - радысна елі мармелад. У гэтую працу Рай уклаў усю сваю фантазію, а Альберт - свой талент мастака, і ў іх атрымаўся шэдэўр, які здабыў фабрыцы шмат новых пакупнікоў. Але ў гэтым не было ўжо неабходнасці. Прышоў новы спажывец, які пачаў паглынаць мармелад без усялякаў рэкламы: прыйшла вайна.

У час вайны паўсюль, дзе толькі спыняліся ваенныя абозы, яны натыкаліся на бляшанкі з-пад павідла вытворчасці іхняў фабрыкі, якія валяліся абапал дарогі. Этыкет-

кі, надрукаваныя па эскізах Альберта, подпісы, складзеныя Раем. Французскія дзеці гулялі ў футбол гэтымі бляшанкамі, для рускіх жанчын яны былі каштоўным набыткам, і нават калі наклейкі ўжо даўно былі садраныя або змытыя, а бляшанкі сплюшчаныя і заржавелыя, усё роўна яны пазнавалі іх па штампаванай манаграме "Э. Г." - Эдмунд Гольштэге (гэтак звалі Нэлінага бацьку).

Нават калі спыняліся на начлег у нейкай глушы, яны навобмацак у цемры пазнавалі гэтыя бляшанкі, пальцы самі адшуквалі выпуклыя літары "Э. Г." і стылізаваную вішню, тварэнне Альберта.

Пераможны шлях нямецкай арміі быў усеяны не толькі снарадамі, не толькі развалінамі і падлаю, але і бляшанкамі з-пад павідла і мармеладу. У Польшчы і Францыі, у Даніі і Нарвегіі, на Балканах кожны мог прачытаць выраз, які склаў Рай: "Дурны той, хто сам сабе варыць варэнне: Голынтэге зробіць гэта замест цябе". Словы "Дурны той, хто сам сабе варыць варэнне" былі адштампаваны вялікімі чырвонымі літарамі, астатнія - крыху меншымі. Гэты выраз быў вынікам працяглай нарады з дырэкцыяй, услед за якой пачалася разгорнутая кампанія супраць усіх, хто сам варыць варэнне. Але кампанію давялося прыпыніць з-за ўмяшання органаў прапаганды, якія са свайго боку лічылі варку варэння адной са спаконвечных дабрачыннасцей сапраўдных нямецкіх гаспадынь. Але этыкеткі і плакаты былі ўжо надрукаваны, а тут пачалася вайна, і гэтае пытанне нікога больш не займала, іх так і наклеявалі і прывалаклі нават у глыб Расіі.

Першы год вайны Альберт і Рай праслужылі ў розных часцях, на розных франтах, але нават удалечыні адзін ад аднаго яны бачылі адно і тое ж - у прадмесцях Варшавы і каля Ам'ёнскага сабора валяліся ўсё тыя ж нямецкія бляшанкі з-пад мармеладу.

Акрамя таго, яны яшчэ атрымлівалі лісты ад Нэлінай маці, пасылкі з прыгожанькімі маленечкімі вядзерцамі з храміраванай бляхі - рэкламныя сюрпрызы, якія бясплатна выдаваліся кожнаму, хто купіць тры вялікія бляшанкі, а Нэліна маці лічыла не лішнім кожны раз паведамляць ім, што справы ідуць выдатна.

У шынку нікога не было, ён глынуў піва і адставіў кухаль убок, - піва зусім вытхнулася. Пасля агледзеў батэрыю бутэлек на стойцы і, не паднімаючы галавы, сказаў:

- Наліце, калі ласка, шварцвальдскага кіршу.

Пальцы гаспадыні не варухнуліся, клубок воўны і пруткі ляжалі на падлозе, ён падняў галаву, паглядзеў на яе: гаспадыня драмала. Па радыё жаночы голас ціха спяваў нейкую мексіканскую песню. Ён устаў, пайшоў за стойку і сам сабе наліў кіршу, затым падняў клубок воўны і пруткі і глянуў на гадзіннік: было тры гадзіны раніцы. Ён павольна, ледзь не па кроплях, выпіў кірш і раскуруў люльку. Нэла, канешне ж, яшчэ не легла, - яму так ні разу і не ўдалося перачакаць тут, пакуль яна засне. Усё, што ён ёй скажа, вярнуўшыся, яна выслухае з вялікай пакорай: пра нянавісьць Рая да Віліброрда, пра цынічнасць і снабізм Рая і пра тое, што за пяць апошніх гадоў жыцця Рай не напісаў ніводнага радка вершаў - толькі рэкламныя лозунгі, і пра тое, што яна таксама вінаватая ў стварэнні хлуслівай легенды.

Ён дапіў кірш, пабудзіў гаспадыню, ціхенька крануўшы яе за плячо, - яна адразу ж прачнулася і з усмешкай сказала:

- Ну вось што са мной здарылася. Калі б не было вас, мяне б тут маглі абрабаваць.

Яна ўстала, выключыла радыё. Альберт разлічыўся, выйшаў на вуліцу і пачакаў гаспадыню, якая, апускаючы на дзверы жалезную рашотку, запірала іх.

- Сядайце, - сказаў ён, - я падвязу вас дадому.

- Вось і цудоўна.

Быў панядзелак, і на вуліцы ў гэты час амаль не бачна было людзей, толькі цяжкія грузавікі з гароднінай ішлі ў бок рынку.

З-за гаспадыні яму давялося зрабіць невялікі круг, пасля ён высадзіў яе і паехаў дадому, па-ранейшаму нетаропка.

Нэла, канешне, не спала яшчэ, у пакоі было непрыбранна: паўсюль стаялі шклянкі, кубкі, талеркі з рэшткамі бутэрбродаў, раскрышанае пячэнне ў вазачках, парожнія пачкі з-пад цыгарэт, нават попелініц яна не вытрасла, бутэлькі грувасціліся на стале, валяліся коркі.

Нэла сядзела ў крэсле, курыла і глядзела нерухомым позіркам некуды праз сцены пакая. Часам яму здавалася, што яна ўжо цэлую вечнасць сядзіць у гэтым крэсле і вечна будзе сядзець у ім, і ён спрабаваў у думках ахапіць усё значэнне і сэнс слова "вечнасць"; у пракураным пакоі, адкінуўшыся, сядзіць яна ў зялёным крэсле, курыць і нерухома глядзіць некуды ўдалеч. Яна згатавала каву, кафе́йнік накрыла старым каўпаком, каб не астыў, і калі яна зняла каўпак, у Альберта было адчуванне, што свежая зеляніна кафе́йніка - адзіная свежасць у гэтым пакоі, дзе нават кветкі, прынесеныя гасцямі, патаналі ў тытунёвым дыме, а на століку ў пярэдняй валяліся яшчэ загорнутыя ў паперу кветкі. Нэліна бязладнасць заўсёды здавалася яму мілай, але з таго часу, як яны жылі разам, ён узненавідзеў гэтую бязладнасць. Кафе́йнік стаяў на стале, і Альберт зразумеў, што ноч пагражае задоўжыцца. Ён ненавідзеў каву, ненавідзеў Нэлу, яе гасцей, ночы, праведзеныя за нікчэмнай балбатнёй, але варта было Нэлі ўсміхнуцца, і ён забываў пра ўсё: такая моц таілася ў адзіным, непаўторным руху мускулаў яе твару. І хоць ён ведаў, што яна механічна карыстаецца сваёй усмешкай, ён ніколі не мог устаяць перад ёю, таму што кожны раз ён зноў верыў, што яна ўсміхаецца яму. Ён сеў і пачаў аўтаматычна паўтараць словы, якія гаварыў ужо тысячу разоў у такія часы і пры такіх абставінах. Нэла любіла прамаўляць па начах доўгія маналогі пра сваё загубленае жыццё, рабіць яму прызнанні або распісваць, як магло б скласіся, калі б Рай не загінуў. Яна з усяе сілы спрабавала павярнуць час назад, адкінуць усё, што здарылася на працягу гэтых дзесяці гадоў, і ўзяць яго ў свае снабачанні.

Каля паловы чацвёртай яна паднялася, каб другі раз зварыць каву. Не жадаючы заставацца без яе ў гэтым пакоі, поўным тытунёвага дыму і ўспамінаў пра Рая, у пакоі, які ён ведаў дваццаць гадоў, Альберт сабраў шклянкі і брудныя талеркі, вытрас попелішчы, адсунуў зялёную штору, расчыніў акно і пайшоў услед за Нэлай на кухню, дастаў вазы з насценнай шафы, наліў вады, паставіў у іх кветкі, а затым, стоячы каля Нэлы, якая чакала, пакуль закіпіць вада на пліце, жаваў халоднае мяса, бутэрброд або адзін з

яе апетытных салатаў, які заўсёды можна было знайсці ў халадзільніку.

Гэта і быў той момант, якога яна чакала; магчыма, і валтузню з гасцямі яна заводзіла дзеля гэтага моманту, таму што дваццаць гадоў назад усё было гэтак жа - менавіта гэтак жа ён стаяў на кухні каля Нэлы, глядзеў, як яна гатуе каву, каштаваў яе салаты - гадзіны ў тры або чатыры ночы - і разглядаў выраз, выкладзены чорнымі пліткамі па белых: "Шлях да сэрца мужчыны пралягае праз яго страўнік". А Рай заўсёды заставаўся ў пакоі Нэлы і драмаў там, і тады госці гэтак жа позна заседжваліся: балбатня пра палітыку запаўняла гэтыя ночы, спрэчкі з Шурбігелем, які заклікаў усіх іх уступаць у арганізацыю штурмавікоў - і хрысціянізаваць яе. Такія словы, як "дрожжы", "закваска", такія фразы, як "абагаціць нацыянал-сацыялізм скарбамі хрысціянскай думкі" - усё гэта абурала іх. І тады былі сярод гасцей прыгожыя дзяўчаты, але цяпер адны з іх памерлі, іншыя раз'ехаліся ў гады вайны па розных гарадах і краінах, а дзве з гэтых дзяўчат выйшлі замуж за нацыстаў і павянчаліся пад дубамі.

Пасля яны перасварыліся амаль з усімі. Вечары яны праводзілі над картамі і дыяграмамі, якія прыносілі з фабрыкі, і, седзячы да позняй ночы, двойчы пілі каву: першы раз - у дзве гадзіны, другі — у тры.

На шчасце, хоць кафе́йнік, у якім Нэла варыла каву, быў цяпер іншы, ды і не толькі адзін кафе́йнік няўмольна нагадваў, што час ужо не той.

Сэрца яго білася мацней, калі ён сярод ночы праходзіў у свой пакой, каб паглядзець, як спіць хлопчык. Марцін вельмі падрос, хутка і нечакана, на яго погляд, і яму рабілася неяк боязна, калі ён глядзеў на раскіданага ў ложку вялікага, адзінаццацігадовага хлапчука, бялявага, мілавіднага, вельмі падобнага на Нэлу. Праз адчыненае акно ўжо даносіліся ранішнія шумы: далёкае грукатанне трамвая, шчабятанне птушак; за сцяной таполяў, што акружалі сад, парадзела і паблякла чарнільная сінеца ночы, а наверху, у пакоі, які займаў цяпер Глум, не пачуеш болып, ніколі не пачуеш цяжкіх і мерных крокаў бацькі Нэлы, крокаў се-

ляніна, які занадта доўга хадзіў за плугам, каб мяняць на старасці гадоў хаду.

Мінулае і сучаснае круцілася, перамяшчаючыся, быццам дыскі, што адшукваюць адзіны цэнтр: адзін круціўся раўнамерна, вось яго праходзіла якраз пасярэдзіне, і гэта было мінулае, якое, як яму здавалася, ён бачыць з гранічнай яснасцю, але цяперашняе круцілася значна хутчэй, чым мінулае, як быццам вакол інпіага цэнтра, і з гэтым нічога нельга было зрабіць, нягледзячы на твар хлопчыка, на дыханне хлопчыка, якое ён адчуваў на сваёй руцэ, нягледзячы на добры круглы твар Глума. Нічога нельга было зрабіць, хай сабе нават мінулыя дваццаць гадоў пакінулі невыводныя сляды на твары Нэлы, і ён бачыў іх, ясна бачыў: зморшчынкі каля вачэй, і складка тлушчу на распаўнелай з узростам шыі, і вусны, якія парэпаліся ад безупыннага курэння, і жорсткія зморшчыны на твары - усё роўна з гэтым нічога не зробіш. Ён падаўся на яе ўсмяшку, на аўтаматычна раздадзеныя чары, якія распускалі час, ператваралі ў здань дзіця, што спала ў ягоным ложку, і паміж цяперашнім і, здавалася, такім роўным, такім раўнамерным вярчэннем мінулага раптоўна ўклініўся ярка-жоўты дыск: час, які ніколі не існаваў, жыццё, якое ніхто не пражыў, мара Нэлы. Яна ўцягнула яго ў сваю мару, хай ненадоўга, на тыя кароткія імгненні, калі ноччу на кухні яна гатавала каву і рыхтавала бутэрброды, якія зачарсцвеюць на талерцы. Кафейнік, бутэрброды, усмяшка і шэрае малочнае ранішняе святло за акном - усё гэта служыла рэквізітам і кулісамі для пакутлівай мары Нэлы, мары пражыць жыццё, якое не было пражыта і ніколі не будзе пражыта, мары пра жыццё з Раймундам.

- Ах, - прамармытаў ён, - ты звязеш мяне з глузду.

Ён заплюшчыў вочы, каб не бачыць галавакружнага вярчэння: шалёнага мільгацення трох дыскаў, якія ніколі не сумясцяцца; забойчая несумяшчальнасць, у якой няма ні імгнення спакою.

Кава, якую ніхто не вып'е, бутэрброды, якія ніхто не з'есць, - рэквізіт крывавай драмы, куды яго ўцягнулі як адзінага і неабходнага статыста, - але яго ўсё ж суцяшала,

што Больда падагрэе сабе гэтую каву, што Глум загорне гэтыя бутэрброды і возьме іх з сабой на працу.

- Можаш ісці, - стомлена вымавіла Нэла, накрываючы кафейнік зялёнай накрывкай.

Ён адмоўна хітнуў галавой.

- Чаму б нам не паспрабаваць неяк спрасціць жыццё? - сказаў ён.

- Што ж нам, ажаніцца, ці што? - адказала яна. - Мяркуеш, гэта нешта спросціць?

- Чаму б і не?

- Ідзі лепш спаць. Я не хачу цябе мучыць.

Ён выйшаў, не гаворачы ні слова. Ціха прайшоў праз прыкладню ў ванну пакой. Там запаліў газ, пусціў ваду і паклаў шланг гнуткага душа так, каб вада бяшумна напаўняла ванну.

Ён доўга стаяў нерухома і тупа глядзеў на ваду, што паднімалася лёгкімі блакітнаватымі струменьчыкамі з дна ванны, і напружана лавіў гукі, якія даносіліся звонку; ён чуў, як Нэла прайшла да сябе, затым як яна заплакала. Яна пакінула адчыненымі дзверы ў свой пакой, хай ён пачуе яе плач. У доме было ціха, прахалодна. Ужо світала. Заняты сваімі думкамі, ён кінуў у ванну недакурак і, ледзь не падаючы ад стомы, назіраў, як размакае недакурак, як асядае на дно цёмна-шэры пыл - гэта зацвярдзелы попел, а светла-жоўтыя крупкі тытуню спачатку ідуць густой палосай, затым расплываюцца па паверхні вады, і вакол кожнай крупкі жаўтаватае воблачка; цыгарэта пацямнела, і на ёй выразна праступіў надпіс: "Тамагаўк". Калі ён курыў цыгарэты, то для зручнасці выбіраў бабулін гатунак, каб заўсёды быць гатовым да яе набегаў. Жаўтаватае воблачка разраслося ўжо да памераў грыба, але вада, што біла з душа на дне ванны, выпіхвала наверх разлезлае, бяклае воблачка, не давала яму апусціцца, а ўнізе, на чыстым сінім дне ванны, круціліся чорныя зацвярдзелыя часцінкі попелу, і невядомая сіла павольна цягнула іх да стоку.

Нэла не пераставала плакаць, дзверы заставаліся расчыненымі, ён выключыў раптам газ, закруціў кран, выцягнуў за нікеліраваны ланцужок корак з ванны і прасачыў, як жаўтаватае тытунёвае воблачка знікла ў водавароце.

Ён патушыў святло і накіраваўся да Нэлы. Яна курыла і плакала. Ён спыніўся ў дзвярах і суровым голасам, які здзівіў яго самога, крыкнуў:

- Чаго ты, уласна, хочаш?

- Зайдзі, прысядзь, - адказала яна. Усмешка ў яе не адразу атрымалася, і гэта кранула яго; не часта такое з ёю здаралася. Ён сеў, узяў цыгарэту з пачка, які яна падала яму, аяна зноў усміхнулася, і цяпер ужо шырока; здавалася, што нехта націснуў патаемную спружынку; як фатограф карыстаецца лямпай-успышкай, так і яна карысталася сваёй усмешкай, - яна славілася ёю, але цяпер гэтая ўсмешка стамляла яго, як стамляў і выгляд яе пяшчотных белых рук, праслаўленых не менш, чым яе ўсмешка: яна не пагрэбавала і самай таннай хітрасцю: паклала нагу на нагу і крыху адкінулася назад, каб лепш бачнымі былі яе прыгожыя грудзі.

У ваннай забулькалі рэшткі вады: кароткі ўсхліп, і ўжо не чутно болей супакойлівага шуму.

- Замуж, - ціха прамовіла яна, - я не хачу болын. На гэта я больш не пайду. Калі хочаш, я зараз жа зраблюся тваёй палюбоўніцай, ты гэта ведаеш, і буду табе больш вернай, чым жонка, але замуж я больш ніколі не пайду. З той пары, як я па-сапраўднаму зразумела, што Рая больш няма, я часта думала, што лепш было б мне ўвогуле не выходзіць замуж: дзеля чаго ўвесь гэты маскаррад, гэтае крыўлянне, гэтая жаклівая сур'ёзнасць у шлюбе - і боязь удаўства? Грамадзянская рэгістрацыя, вячанне ў царкве, а затым з'яўляецца нейкая нікчэмнасць і пасылае твайго мужа на непазбежную смерць. Тры мільёны, чатыры мільёны ўрачыстых саюзаў разбураны вайной: удовы, удовы - у мяне няма ніякага жадання быць удавой, і нічыёй жонкай я таксама не хачу быць, і дзяцей я не хачу больш мець - вось мае ўмовы.

- А мае ты ведаеш, - сказаў ён.

- Зразумела, - спакойна сказала яна. - Табе трэба ажаніцца і ўсынавіць хлопчыка, і потым ты, відаць, захочаш уласных дзяцей.

- Дабранач, - сказаў ён і хацеў было ўстаць.

- Не, не пакідай мяне, - сказала яна роўным голасам, -

цяпер, калі робіцца крыху весялей, ты хочаш збегчы. Дзеля чаго трэба так карэктна, так педантычна, так строга прытрымлівацца агульнапрынятай маралі: я гэтага проста не разумею.

- Дзеля хлопчыка. Усе твае мары нічога не вартыя ў параўнанні з ім. І потым табе ўжо амаль сорак.

- Пры Раю ўсё было б добра, і я была б вернай яму, і ў нас нарадзіліся б яшчэ дзеці, але смерць яго мяне зламала, як ты любіш выказвацца, і мне болын не хочацца быць нічыёй жонкай. Ты ж і так Марціну заместа бацькі. Табе гэтага мала?

- Баюся, - сказаў ён, - што ты выйдзеш за некага іншага і хлопчык дастанецца яму.

- Значыцца, ты любіш хлопчыка больш чым мяне?

- Не, - сказаў ён ціха, - яго я люблю, а цябе - не. Тут не можа быць болын альбо менш. Я занадта добра цябе ведаю, каб закахацца ў цябе, але ты даволі прыгожая, і мне было б прыемна жыць з табой, - але зараз я так не магу. Я вельмі часта думаю пра Рая, дый хлопчык увесь час каля мяне. Вось V чым справа.

- А, - сказала яна, - цяпер я ведаю, чаму я за цябе не пайду: проста таму, што ты мяне не кахаеш.

- Затое ты з нейкай пары ўгаварыла сябе, што ты мяне кахаеш. Гэта супадае з тваімі марамі.

- Не, - адказала яна, - я сябе не ўгаворваю і ведаю, што гэта не так. Але ў мяне з табой атрымліваецца, як у цябе са мной. Раней гэта называлася пагаварыць шчыра, але вось шчырасці ў нас якраз і не хапае. Гавары шчыра, калі табе гэта па душы.

Альберт хацеў устаць, прайсціся па пакоі або падысці да акна, але яму часта здаралася бачыць у кінафільмах, як мужчыны падчас шчырай гаворкі з жанчынай ходзяць па пакоі. Ён застаўся сядзець у нязручным крэсле і ўзяў цыгарэту, якую прапанавала яму Нэла.

- Божа, - сказаў ён, - гаварыць пра любоў ужо проста смешна. Хіба мы з табой не рассмяяліся б, калі б аднойчы я заявіў: "Я кахаю цябе!"

- Так, відаць.

- І потым гэта розныя рэчы - жыць з удавой свайго

сябра або ажаніцца з ёй, - а вось ажаніцца з жанчынай, якая жыве марамі, быццам абпіўшыся морфіем, на гэта я пайшоў бы толькі дзеля Марціна, але якраз цяпер я пачынаю разумець, што ні з адной нельга жаніцца толькі дзеля яе дзіцяці.

Нэла заплакала, і ён усё ж падняўся з крэсла і захапіў па пакоі, узрушаны і збянтэжаны, хоць ён столькі разоў бачыў усё гэта ў кінафільмах.

- Усё ж аднаго я ад цябе чакаю - я і ўсе мы: каб ты стала хоць крыху абачлівай дзеля хлопчыка.

- Ты памыляешся, і ўсе вы памыляецеся: вы лічыце мяне ледзь не прастытуткай, але пасля смерці Рая я не ведала ніводнага мужчыны.

- Тым горш, - сказаў ён, - ты іх усіх узвінчваеш сваёй усмешкай, як дзеці завадных пеўнікаў. Не, нягледзячы ні на што, нам трэба было б пажаніцца, мы маглі б ціха і спакойна жыць з хлопчыкам і не валтузіцца з усялякімі ідыётамі, якія бессаромна крадуць у нас час, мы маглі б вырвацца з гэтай д'ябальскай мітусні, паехаць у іншую краіну, і, хто ведае, магчыма, аднойчы на нас сышло б, як нечаканы дождж, як навальніца, тое, што да гэтага часу называлася каханнем, — Рай жа мёртвы, - і ён паўтарыў яшчэ болып сурова і жорстка: - Мёртвы.

- Гэта гучыць так, быццам ты гэтаму рады, - сказала яна.

- Ты выдатна ведаеш, што, хоць і па-іншаму, мне было нікольні не лягчэй страціць яго, чым табе. Мне здаецца, што значна болын жанчын, з якімі можна было б ажаніцца, чым мужчын, з якімі можна сябраваць. А жанчынам, з якімі можна пераспаць, увогуле няма ліку. Так ці іначай, а Рай загінуў... І магчымасцей у цябе не так і шмат: быць удавой або стаць жонкай іншага чалавека; ты ж спрабуеш заняць нейкае трэцяе, прамежкавае становішча, а такога не існуе.

- Але яно можа ўзнікнуць, - перабіла яна, - становішча, якому няма вызначэння, але час дасць яму імя. 0, як я вас усіх ненавіджу за тое, што вам здаецца, быццам жыццё ідзе сваёй чарадой. Пасыпаць смерць попелам забыцця, як лёд пасыпаюць попелам. Дзеля дзяцей, ах, дзе-

ля дзяцей: гэта цудоўна гучыць і служыць цудоўным апраўданнем; напоўніць свет новымі ўдовамі, новымі мужамі, якім наканавана загінуць і зрабіць сваіх жонак удовамі. Закрываць новыя шлюбы... Мізэрныя вы нікчэмнасці. Няўжо вы нічога лепшага не прыдумаеце? Так, я ведаю, ведаю. - Яна ўстала, перасела ў другое крэсла і глянула на партрэт Рая над сваім ложкам. - Я ведаю, - са злосцю паўтарыла яна, падрабляючы голас патэра Віліброрда: - "Свята ахоўвайце дзіця і справу вашага мужа. Шлюб ёсць таемнасць. Шлюбы заключаюцца на нябёсах". І яны ўсміхаюцца, як аўгуры, і моляцца ў сваіх цэрквах, каб храбрый мужчыны, здаровыя і цэлыя, бадзёра, весела крочылі на вайну, каб безупынку працавалі фабрыкі ўдоў. Дастаткова паштальёнаў, каб данесці гэтую вестку, і папоў таксама дастаткова, каб асцярожненька падрыхтаваць вас да гэтай весткі. Ужо калі і ёсць чалавек, які ўсведамляе, што Рая няма сярод жывых, дык гэта я. Гэта я ведаю, што яго няма са мной, што яго няма і ніколі болын не будзе на гэтым свеце, ведаю абсалютна дакладна - і я пачынаю ненавідзець цябе за тое, што ты ўсур'ёз збіраешся паўторна ператварыць мяне ў патэнцыяльную ўдаву. Калі пачаць раней, з шаснаццаці, як я, напрыклад, то да благаснага скону можна выдатна паспець пяць, а то і шэсць разоў пабыць удавой і ўсё ж застацца маладой, як я. Урачыстыя клятвы, урачыстыя саюзы, і з лагоднай усмешкай табе падносяць тайну: шлюбы заключаюцца на нябёсах. Няхай сабе, але тады пусціце мяне на неба, дзе мой шлюб сапраўды будзе заключаны. Ці не хочаш ты мне сказаць, што я не ў стане знішчыць смерць, мусіць жа, хочаш?

- Гэта я якраз і збіраўся сказаць.

- А я нічога іншага і не чакала. Раскошны выраз, даргі мой, можаш ганарыцца. Ці не хацеў ты мне яшчэ сказаць, што можна пачаць новае жыццё?

- Можа, і хацеў.

- Ды кінь ты, нельга забыць мінулае... а пачынаць новае жыццё... па-твойму, гэта новы шлюб... з табой...

- Ну і хопіць, - абурўся ён, - не ўяўляй, калі ласка, што я толькі пра тое і думаю, як бы ажаніцца з табой, проста я лічу гэта адзіна разумным.

- Вельмі прыемна пачуць - выдатна сказана, ты мастак рабіць кампліменты.

- Прабач, калі ласка, я зусім не тое хацеў сказаць, - ён усміхнуўся, - я якраз не супраць ажаніцца з табой.

- Час ад часу не лягчэй. Ты хочаш сказаць, пгто не памёр бы ад гэтага.

- Глупства, - сказаў ён, - ты выдатна ведаеш, што ты падабаешся мне і што ты прыгожая.

- Аднак не зусім табе да густу, так?

- Лухта, - сказаў ён, - і я працягваю сцвярджаць, што пачаць новае жыццё можна і неабходна.

- А зараз ідзі, - сказала яна, - ідзі.

Ужо зусім развіднела. Ён устаў і зашмаргнуў зялёную штору.

- Добра, - сказаў ён, - пайду.

- У глыбіні душы ты, мусіць, думаеш, што ты мяне яшчэ ўломіш і я выйду за цябе, але ты памыляешся.

- Табе ванна патрэбна?

- Не, я памыюся на кухні, ідзі, калі ласка.

Ён прайшоў у ванную, адкруціў кран, запаліў газ, зноў паклаў шланг душа так, каб вада цякла бяшумна, а гадзіннік павесіў на цвіку, на якім звычайна вісеў шланг. Вярнуўся да Нэлы - яна чысціла зубы на кухні.

- Ты забываеш, - сказаў ён, — што мы ўжо спрабавалі аднойчы жыць менавіта так, як табе хочацца. Ты ўвогуле пра вельмі многае забываеш.

Яна прапаласкала рот, паставіла шклянку і бяздумна правяла пальцамі па кафлі.

- Так, сказала яна, - тады я не хацела гэтага з-за хлопчыка - ён быў яшчэ зусім малюпасенькі - я проста не магла. Даруй, калі ласка, пра гэта я ніколі не ўспамінала...

Тады, адразу пасля вайны, ён вельмі жадаў яе. Яна была першай жанчынай, з якой ён жыў пад адным дахам пасля пятнаццацігадовага знаходжання сярод мужчын, і яна была прыгожай жанчынай. Праз некалькі дзён пасля вяртання ён неяк ноччу нацягнуў штаны, накінуў пінжак паўзверх начной кашулі і басанож накіраваўся да яе. У яе яшчэ гарэла святло, яна сядзела ў ложку і чытала ў накінутым на плечы вялікім чорным шалі, каля ложка ціха рудзела

не зусім спраўная электрычная печка. Нэла ўсміхнулася, калі ён увайшоў, паглядзела на ягоныя неабутыя ногі і ўскрыкнула: "Ты здурэў, ты ж прастудзішся - садзіся сюды во". На вуліцы было холадна, і ў пакоі пахла бульбай, мяшкі даводзілася трымаць ва ўсіх адзежных шафах, таму што ў падвал ужо колькі разоў наведваліся зладзеі. Нэла закрыла кнігу, паказала на старую аўчыну, што ляжала каля яе ложка, пасля кінула яму пушыстую вязаную кофточку: "Захутай ногі". Ён нічога не сказаў, сеў, укруціў ногі і ўзяў цыгарэту з пачка, што ляжаў на начным століку. Пасля ўсеўся зручней і адчуў дабрадзейнае цяпло напаленай печкі. Нэла не гаварыла і не ўсміхалася. Дзіця спала ў калысцы каля кніжнай шафы, яно было прастуджанае і роўна пасопвала. Без пудры і памады Нэла выглядала старэй, чым удзень, яна была бледная і стомленая, яе дыханне аддавала вінным перагарам, ён яўна гэта адчуваў. Збянтэжана ён утаропіўся на кнігу, якую яна паклала на начны столік: Тэрэза Дэкейру. На ніжняй паліцы століка бязладна ляжала яе бялізна. Яму было вельмі няёмка, што ён так, раптоўна і без стуку, увайшоў да яе, і ён, пазбягаючы яе позірку, упарта глядзеў міма яе - на сцяну, дзе вісеў партрэт Рая, або проста перад сабой, але нават калі адводзіў вочы ад партрэта, ён з пакутлівай яснасцю бачыў твар Рая - неспакойны, сярдзіты твар чалавека, якога злуе гэта выпадковая, бессэнсоўная смерць.

- Хочаш выпіць? - спытала Нэла, і ён быў удзячны ёй за тое, што яна змагла пры тым усміхнуцца.

- Але, з задавальненнем, - адказаў ён.

Нэла вылавіла з-пад ложка шклянку і бутэльку з мутнай, рудой гарэлкай, наліла яму. Яна нічога не гаварыла, яна не падбадзёрвала яго і не расхалоджвала, яна крыху насцярожана чакала.

Тады ён сказаў:

- Выпі са мной.

І зноў яна згодна кінула, вылавіла з той жа шчыліны кафейны кубак, выплюнула асадак проста цераз галаву на паркет і падставіла яму кубак. Ён наліў ёй, і яны абое выпілі і закурылі, а печка за ягонай спінай гудзела, як вялікая ласкавая кошка. Не паспелі яны дапіць, як ён па-

тушыў святло і, застаючыся ў промні напаленай пячоннай сігіралі, сказаў: "Калі не хочаш, скажы, і я пайду". "Не", - адказала яна і збянтэжана ўсміхнулася; ён так і не зразумеў, што азначала ў гэтае імгненне яе "не": "так" або "не". Ён выключыў печку, счакаў, пакуль пацяплее напаленая спіраль, і схіліўся над яе ложкам. Яна ў цемры абхапіла яго галаву рукамі, быццам пятлёй, пацалавала яго ў шчаку і шапнула: "Лепш бы ты пайшоў", і ён адчуў дзіўнае расчараванне: яго расчараваў рот Нэлы, вялікім і друзлым падаўся ён яму, расчараваў пацалунак Нэлы, не такіх ён чакаў ад яе. Ён зноў запаліў святло, уключыў печку і вырашыў, пгго ўсё на лепшае, што яму няма чаго саромецца, Нэла трымалася вельмі добра, і ён не адчуваў аніякага расчаравання ад таго, што яго жаданне не здзейснілася. Як толькі ўспыхнула святло, Нэла ўсміхнулася, зноў, бы пятлёй, абхапіла яго шыю рукой і пацалавала ў другую шчаку, і ён зноў адчуў расчараванне. Нэла сказала яму: "Мы не'павінны гэтага рабіць", і ён вярнуўся ў свой пакой, і больш пра гэта гаворкі не было, і ён пра ўсё забыў, і толькі сёння ў ваннай пакоі ўсё зноў успомнілася.

Нэла паставіла кубак на палічку і задумліва паглядзела на яго.

- Так, тады я не хацела з-за дзіцяці...

- А цяпер, - сказаў ён, - я не магу, і таксама з-за хлопчыка.

- Як дзіўна, - усміхнулася яна, - што я пра гэта забылася.

- Многае забываецца, - сказаў ён, таксама ўсміхаючыся - і нам пачынае здавацца, быццам ніколі нічога і не было. Спадзяюся, ты не пакрыўдзілася на мяне за тое, што я нагаварыў.

- Мы пастарэлі з тае пары на дзевяць гадоў, - сказала яна. - Дабранач.

Ён вярнуўся ў ванную і хутка пачуў, як Нэла пайшла да сябе і зачыніла за сабою дзверы. Ён распрануўся, сеў у ванну, цяпер яго ўжо злавала стомленасць, якая, канешне, авалодае ім гадзін да дзевяці. Ён любіў рана лажыцца, спаць моцна і доўга, раніцай рана ўставаць, снедаць разам з хлоп-

чыкам і дапамагаць яму збірацца ў школу, таму што добра разумеў, як цяжка дзіцяці, калі яно раніцай устае раней за ўсіх, снедае ў адзіноце і ідзе ў школу, ведаючы, што ўсе ў доме могуць яшчэ спакойна спаць. Бацькі Альберта, уладальнікі невялікага рэстаранчыка, раней трох-чатырох ніколі не лажыліся, і ўсе гады свайго дзяцінства ён раніцай праходзіў праз накураную залу ў вялікую і халодную кухню. Там пахла застылым тлушчам, пракіслымі салатамі, на палічцы ляжалі яго бутэрброды, а на газавай пліце стаяла ў алюмініевай каструлі кава. Шыпенне газу ў золкай халадэчы кухні з кепскім пахам, наспех праглынутая кава з нясвежым смакам, бутэрброды з вялікімі, наспех нарэзанымі кавалкамі мяса, якога ён не любіў. З той пары як Альберт пакінуў бацькоўскі дом, ён марыў пра тое, каб рана класціся і рана ўставаць, але лёс вечна зводзіў яго з людзьмі, якія рабілі нездзяйсняльным такі рытм жыцця. Ён стаў пад халодны душ, пасля абцёрся і ціха пайшоў на кухню. Глум ужо паспеў пабыць тут, пакуль ён сядзеў у ванне. Кафейнік Глума быў парожні, цёплы каўпак, што накрываў яго, ляжаў побач. Больда, мяркуючы па ўсім, таксама сышла. На стала валяліся крошкі кіслага чорнага хлеба.

Ён прайшоў да сябе і хацеў пабудзіць Марціна, але Марцін ужо не спаў і ўсміхнуўся яму. Хлопчык, несумненна, быў рады, што Альберт тут і будзе з ім снедаць.

- Прабач, - сказаў Альберт, - што ўчора вечарам, як ты прыйшоў са школы, мяне не было дома, - давялося пайсці. Мне пазванілі. Ну, пара ўставаць.

Калі хлопчык ускочыў з ложка і ўстаў на ўвесь рост, Альберт спалохаўся: хлопчык вырас, а Нэла ўпарта не хацела гэтага заўважаць, як і шмат чаго іншага. Ён пакінуў хлопчыка і вярнуўся на кухню, каб зварыць яйкі і падрыхтаваць бутэрброды. У пакоі Нэлы было ціха, і на нейкі момант ён зразумеў яе: яго ж таксама палохала, што хлопчык так хутка вырас і, несумненна, жыве зусім у іншым свеце, чым яны. <...>

Кандуктарскай фуражкі на вешалцы не было. У пярэднім пакоі пахла булёнам і падгарэлым маргарынам. Ген-

рых заўсёды смажыў бульбу на маргарыне. На верхнім паверсе фрау Барусяк спявала "Зялёны грудочак на роднай магілцы". Голас у яе быў чысты, прыгожы, ён ліўся зверху, быццам ласкавы летні дождж. Марцін паглядзеў на вышчарбленую сцяну - невядомы пісаў на ёй тое самае слова не менш за трыццаць разоў. Свежая драпіна пад газавым лічыльнікам сведчыла пра тое, што зусім нядаўна тут зноў прайшло няное адзінаборства. Унізе, у сталаярнай майстэрні, глуха вуркатаў габлявальны станок. Дамашні, мірны гом, ад якога заўсёды дрыжалі сцены. Часам гук рабіўся больш рэзкім. Станок амаль што трашчаў, калі абгабляваная дошка вылузвалася з ягонай пашчы. Як толькі сціхаў габлявальны станок, пачынаў віскліва скуголіць такарны. Лямпа ў прыэднім пакоі безупынку хісталася. А зверху даносіўся прыгожы моцны голас, які ліўся быццам Божы дар. Акно ў двор было шырока расчынена. Унізе гаспадар майстэрні разам са сваім вучнем складваў дошкі ў штабель. Вучань, малады хлопец, ціхенька насвістваў, падрабляючыся пад фрау Барусяк. Насупраць, у глыбіні двара, грувасціліся руіны дома, які згарэў падчас бамбёжкі. Тырчала толькі прыэдняя сцяна, з зёўрамі аконных праёмаў, і праз крайні з іх, правы, быў бачны самалёт. За ім цягнуўся даўжэзны транспарант. Вось самалёт знік за прасценкам між вокнамі, але неўзабаве зноў паказаўся ўжо ў праёме другога акна. Маленькі і шэры, ён плыў у блакітным небе, цягнучы ад праёма да праёма свой доўгі шлейф, быццам страказа з неймаверна цяжкім хвостом. Затым ён паляцеў далей і, змяніўшы накірунак, марудна папоўз да званіцы; цяпер Марцін змог разабраць надпіс на транспаранце. Ён чытаў яго слова за словам, па меры таго, як самалёт, разварочваючыся, выцягваў з-за сцяны свой доўгі хвост. *Ці гатовы ты да ўсяго?*

Фрау Барусяк усё яшчэ спявала. Голас быў глыбокі, моцны. Калі фрау Барусяк спявала там, наверху, Марцін ясна бачыў яе, быццам яна стаяла васьмі тут, каля яго. Бялая, зусім светлая, яна была падобная на маму, толькі крыху паўнейшая. Тое слова здавалася немагчымым у яе вуснах. Муж яе таксама загінуў на вайне - раней яе звалі фрау Горн. Цяпер у яе быў другі муж, пан Барусяк, паш-

тальён, які разносіў грашовыя пераводы. Яна па-сапраўднаму выйшла замуж, гэтак жа, як і маці Грэхакэ выйшла замуж на пана Зобіка. Пан Барусяк быў такі ж добры, як і яна. Ён прыносіў часам грошы дзядзьку Альберту і маме. Дзеці ў фрау Барусяк былі ўжо вялікія. Старэйшага звалі Рольф Горн. Гэта ён развучваў літургію са служкамі. Марція ўспомніўся надпіс на мармуровай дошцы, якая прыбіта да сцяны царквы: "Петэр Канізіус Горн. Забіты ў 1942 г.". На той жа дошцы, толькі вышэй, быў і другі надпіс: "Раймунд Бах. Забіты ў 1942 г.". Марцін счакаў, пакуль змоўк унізе габлявальны станок, і прыслухаўся. Бывала, Леа адносіў сваю фуражку ў пакой. Але за дзвярыма не чуто ні гуку - значыцца, Леа яшчэ не прыйшоў. Марцін адышоўся ад акна і, крыху счакаўшы, піхнуў дзверы.

- Ой, гэта ты! - ускрыкнуў Генрых. - А дзядзька Альберт цябе паўсюль шукае!

Генрых сядзеў за сталом і нешта пісаў; перад ім ляжаў аркуш паперы, у руцэ ён сціскаў аловак, і выгляд у яго быў вельмі важны. Адарваўшыся ад сваёй работы, ён спытаў:

- Ты паспеў забегчы дадому?

Марцін не выносіў, калі Генрых напускаў на сябе важнасць, а рабіў ён гэта даволі часта, калі гаварыў яму: "Ну што ты ў гэтым разумееш?" І Марцін выдатна разумеў, што ён мае пры гэтым на ўвазе *грошы*. Скажам, у *грахах* ён сапраўды нічога не разумее, але ўсё ж ён не выносіў, калі Генрых так задаваўся. Твар ягоны набываў тады нейкі асаблівы грашовы выраз.

- Не, - адказаў Марцін, - я яшчэ не быў дома.

- Тады зараз жа ідзі дадому. Дзядзька Альберт ведаеш як хвалюецца?

Марцін моўчкі хітнуў галавой і падышоў да Вільмы, якая выпыхнула насустрач яму са свайго кутка.

- Ну і свіння ж ты, - сказаў Генрых, - проста свіння!

Ён зноў нахіліўся над сваім аркушам. Вільма тым часам занялася з ранцам Марціна. Марцін сеў проста на падлогу каля дзвярэй і ўзяў Вільму да сябе на калені. Яна засмяялася, саслізнула на падлогу, учаплася за раменьчык ад ранца і адцягнула яго ўбок. Марцін стомлена назіраў за

ёй. Вільма паспрабавала адкрыць ранец, яна торгала за раменьчык, але не магла выцягнуць яго са спражкі. Марцін прыцягнуў ранец да сябе, паслабіў абодва раменьчыкі і зноў падпіхнуў ранец да Вільмы. Тая зноў тарганула за адну спражку і, калі металічны шпянёк выйшаў з дзіркі ў раменьчыку, нават закрычала ад радасці. Яна пацягнула другую спражку і, раскрыўшы яе гэтак жа лёгка, прыйшла ў захапленне і закрычала яшчэ мацней. Рэзкім рухам яна адкрыла ранец. Марцін назіраў за ёй, прыхінуўшыся да сцяны.

- Не, гэта проста подласць, - паўтарыў Брылах, не ўзнімаючы галавы. Не дачакаўшыся адказу, ён зірнуў на Марціна і дадаў:

- Ну, і на каго ж ты будзеш падобны? Штаны ж запэцкаеш!

Твар у яго быў важны, *грашовы*. Марцін змаўчаў, хоць язык у яго свярбеў адказаць: "Ды кінь ты задавацца! Глядзець агідна на тваю *грашовую* фізіяномію!" Але ён не сказаў гэтага: гаварыць з Генрыхам пра грошы было небяспечна. Адночы Марцін ужо паспрабаваў збіць з яго пыху: ён сказаў Генрыху, што ў іх доме заўсёды ёсць грошы, ва ўсіх - у дзядзькі Альберта, у маці і ў бабулі. Пасля гэтага Генрых на працягу шасці тыдняў не з'яўляўся ў іх, шэсць тыдняў не размаўляў з Марцінам. Дзядзьку Альберту давялося ездзіць да Генрыха і ўгаворваць яго, каб ён зноў прыходзіў да іх. У тых дні Марцін не знаходзіў сабе месца. Таму цяпер ён маўчаў. Прыхіліўшыся да сцяны, ён абхапіў рукамі калені і працягваў назіраць за Вільмай. Тая знайшла сабе новы занятак: яна выцягнула з ранца ўсе кніжкі, пенал, потым раскрыла задачнік, што ляжаў якраз зверху, і тыснула пальчыкам у адзін з малюнкаў. Увагу яе прыцягнуў намаляваны на ім торт, які можна было падзяліць на восем, на шаснаццаць, на трыццаць дзве часткі і які каштаваў або дзве, або тры, або чатыры маркі. Трэба было даведацца, колькі каштаваў у кожным з гэтых выпадкаў адзін кавалак. Вільма, мабыць, зразумела, што намалявана на карцінцы, - яна моцна выгукнула адно з нямногіх вядомых ёй слоў: "Цукар!" Але "цукрам" Вільма называла і афрыканскія баяаны. За тону іх было на месцы заплачана

гэтулькі (дарэчы, колькі кілаграмаў у тоне?), нацэнка ў рознічным гандлі склала гэтулькі працэнтаў, пытанне, колькі каштуе кілаграм банаў? Услед за банаўмі Вільма ператварыла ў цукар і вялікае кола сыру, і хлеб, і мяшок з мукой. На малюнку ў чалавека з мяшком была змрочная фізіяномія - Вільма адразу ж вырашыла, што гэта Леа. Затое пекар, што лічыў мяшкі, весела ўсміхаўся; яго яна назвала "тата". Вільма ведала пакуль што тры словы: Леа, тата і цукар. Партрэт на сцяне - гэта "тата". Усіх мужчын, якія былі ласкавыя з ёй, яна таксама называла "тата", а ўсіх, хто ёй не падабаўся, - "Леа".

- Я зраблю сабе бутэрброд з маргарынам, - сказаў Марцін, - можна?

- Зразумела, - адказаў Генрых, - але на тваім месцы я ўсё ж пайшоў бы дадому. Дзядзька Альберт вельмі непакоіўся, а ён жа заязджаў сюды ўжо з гадзіну таму.

Марцін зноў змаўчаў, і Генрых паўтарыў сярдзіта:

- Ну і нягоднік жа ты! - І ўжо цішэй дадаў: - Рабі бутэрброд, чаго чакаеш?

Твар яго зрабіўся яшчэ больш сур'ёзным, і было бачна, што ён вельмі хоча сказаць пра тое, якое адказнае заданне яму даручана. Генрых толькі чакаў пытання. Але Марцін вырашыў нізавошта не распытваць яго. Ён стараўся не думаць пра дзядзьку Альберта - злосць паступова прайшла, цяпер ён адчуваў толькі згрызоты сумлення. Вядома, глупства зрабіў: пайшоў чамусьці ў кіно. Марцін паспрабаваў зноў распаліць у сабе злосць. І дзядзька Альберт зрабіўся гэтакім жа "запісачнікам", як і іншыя, - усё часцей піша ён кароткія запіскі на абрыўках газеты, тройчы падкрэслівае самае важнае, на яго думку, слова. Гэтую штуку з падкрэсліваннем прыдумала мама. Яна чамусьці заўсёды падкрэслівае выразы нахшталь: "павінна", "не змагла", "нельга было".

- Уставай жа, - раздражнёна сказаў Генрых, - штаны завэдзгаеш! Зрабі сабе бутэрброд.

Марцін устаў, абтрос штаны і ўсміхнуўся Вільме. Тая перагарнула старонку задачніка і, поўная радасці, паказала пальчыкам на барана, які важыў роўна шэсцьдзесят чатыры кілаграмы пяцьсот грамаў. Мяснік купіў яго і запла-

ціў гэтулькі марак за кожны кілаграм жывой вагі, а пасля прадаў яго, але ўжо на фунты і з гэтакай нацэнкай. Марцін, як і астатнія, не заўважыў падвоху, калі рашаў гэтую задачу, і механічна напісаў шэсцьдзесят чатыры, пяць дзесятых фунта: ён забыўся, што ў кілаграме два фунты. Пасля гэтага настаўнік не прамінаў пераможна заяўляць, што такім чынам усе мяснікі ў горадзе ўмомант збяднеюць. Але мяснікі ў горадзе і не думалі бяднець - справы ў іх ішлі лепей нельга. Вільме вельмі спадабаўся баран, яна прапішчала: "Цукар, цукар!" - і перагарнула старонку. Тут была намалевана нейкая дурнаватая цётка, што купляла ў рас-тэрміноўку мотаролер. Генрых па-ранейшаму сядзеў за сталом і падлічваў нешта, наморшчыўшы лоб: Марцін зазірнуў у ягоны лісцік і ўбачыў мноства лічбаў, перакрэсленых слупкі і падкрэсленых вынікі. Ён падышоў да буфета, адсунуў убок крышталёвую вазу са штучнымі фруктамі. Шклянныя бананы, персікі, апельсіны. Асабліва выштукаваны быў вінаград - Марцін заўсёды здзіўляўся, да чаго ж ён быў падобны на сапраўдны! Ён ведаў, дзе што стаяла. Вось алюмініевая бляшанка з хлебам, маслёнка з маргарынам, бліскучая бляшанка з яблычным джэмам. Марцін адрэзаў тоўстую лусту хлеба, намазаў яго маргарынам і джэмам і пачаў таропка есці. Ён нават уздыхнуў ад задавальнення. Дома ніхто не мог зразумець, акрамя хіба Глума і Больды, што яму вельмі смачны маргарын. Бабуля экачалася, калі бачыла ў ягоных руках бутэрброд з маргарынам, і сваім бурклівым голасам заводзіла доўгую гаворку пра розныя хваробы, распісвала іх ва ўсіх падрабязнасцях. Гэта былі жудасныя хваробы, і самая небяспечная з іх называлася *тэбэцэ*. "Глядзіце, справа скончыцца "тэбэцэ", - галасіла бабуля. Але Марцін лічыў маргарын смачным. Не адыходзячы ад буфета, ён намазаў другі бутэрброд. Вільма радасна заўсміхалася, калі ён зноў сеў каля яе на падлогу. "О ружы, ружы пунсовыя", - спявала наверху фрау Барусяк. Яе голас, глыбокі, грудны, здаўся яму раптам крыніцай, з якой бруіла кроў. На імгненне ён выразна ўявіў сабе ружы, пунсовыя ружы, што падалі з рота фрау Барусяк, іх абрысы расплываліся, зліваліся ў адно, і вось ужо з яе рота бруіць кроў. Марцін вырашыў некалі намалываць гэта, бя-

лявую фрау Барусяк і пlynь крываваых руж, якая ліецца ў яе з рота.

Вільма перагартала задачнік амаль да апошняй старонкі. Тут таксама гаворка ішла пра тony і кілаграмы. На малюнках былі караблі ў порце і таварныя вагоны, што беглі па рэйках: грузавікі і пакгаузы. Вільма паказвала пальчыкам на матросаў, чыгуначнікаў і шафёраў і падзяляла іх на "татаў" і на "Леа". "Леа" сустракаліся значна часцей: большасць людзей на малюнках мелі насупленыя, змрочныя твары. "Леа - Леа - тата - Леа - Леа - Леа - тата". На адным малюнку рабочыя валам валілі з заводскіх варот - усіх іх без разбору Вільма залічыла ў "Леа". Катэхізіс расчараваў яе - у ім не было малюнкаў, калі не лічыць пары віньетах. Назваўшы гронкі і гірлянды "цукрам", Вільма адклала катэхізіс. Затое хрэстаматыя аказалася проста скарбам: тут "татаў" на малюнках аказалася значна больш, чым "Леа"; святы Мікалай, святы Марцін, дзеці, што танцуюць у крузе, - усе засаб былі "таты".

Марцін ізноў узяў Вільму на калені і пачаў карміць яе, адломваючы кавалак за кавалак ад свайго бутэрбрoда. Яе бледны тоўсты тварык ззяў, і перад кожным кавалак яна абвясчала: "Цукар!" Затым яна раптам раздурэлася і пачала безупынку выкрыкваць: "Цукар, цукар, цукар!"

- Д'ябал! - усклікнуў Генрых. - Прыдумаў нейкую цішэйшую гульню.

Вільма напалохалася, зморшчыла лобік і з важным выглядам прыклала пальчык да вуснаў.

Фрау Барусяк спыніла спевы, і са сталаярнай майстэрні не даносілася ні гуку. У гэты момант раптам зазванілі званы. Вільма заплюшчыла вочы і, стараючыся імітаваць іх звон, пачала крычаць: "Дон-дон-дон". Марцін таксама міжвольна заплюшчыў вочы і пакінуў жаваць. Голас званоў зрабіўся бачным. За заплюшчанымі вачамі ўзнікла цэлая карціна. Званы вызвоньвалі ў паветры складаныя ўзоры, ззяючыя колцы раслі, шырыліся, затым разляталіся і знікалі, іх змянялі квадраты і штрыхі, накішталт тых, што садоўнік граблямі вычэрчваў на дарожках саду. Мудрагелістыя шматкутнікі выплывалі са змроку, быццам штампаваны арнамент з бляхі на шэрай сцяне. А сярэбранае "дзін-

дон" Вільмы, быццам маленькае долата, грукала ў бясконцую шэрую сцяну, убіваючы ў яе рады ззяючых кропак. Пасля фарбы перамяшаліся. Пунсовы колер крываваых ружаў - разяўленыя круглыя раты з ярка-чырвонымі вуснамі, жоўтыя хвалістыя лініі, а калі званы моцна ўдарылі апошні раз, з'явілася агромністая цёмна-зялёная пляма; яна павольна святлела, сціскалася і знікла разам з апошнімі водгукамі звона.

Вільма ўсё яшчэ сядзела на падлозе, заплюшчыўшы вочы, і паўтарала сваё: "Дон-дон-дон".

Марцін, не падымаючыся, выцягнуў руку, дастаў другі бутэрброд, які ён паклаў на краі ложка, і адламаў ад яго кавалак і ўсунуў у рот дзяўчынцы. Вільма расплюшчыла вочы, усміхнулася і перастала выкрыкваць "дон-дон".

Вольнай рукой Марцін выцягнуў з-пад ложка скрынку, дапаўна набітую цацкамі Вільмы. На накрыўцы вялікімі літарамі колеру ржы было напісана: "Мыла Санлайт". У скрынцы ляжалі парожнія карабкі, кубікі, пакалечаныя завадныя аўтамабілі.

Вільма вылузнула з ягоных каленяў і з сур'ёзным выглядам пачала адну за адной выцягваць цацкі з кардонкі. Яна падавала цацкі Марціну і называла іх адным словам, якое азначала ў яе ўсе неадушаўленыя прадметы: "Цукар". Але цяпер яна вымаўляла яго ціха, зморшчыўшы лобік і пазіраючы на Генрыха, які ўсё яшчэ нешта разлічваў.

Марціну хацелася, каб фрау Барусьяк зноў заспявала; скоса пазіраў ён на Генрыха, які па-ранейшаму важна сядзеў за сталом, і яму раптам зрабілася шкада яго.

- Што, зноў каштарыс складаеш? - спытаў ён.

- Эх, каб ты ведаў, як гэта мне надакучыла, - адразу ж адазваўся Генрых, і твар яго расплыўся ў задаволенай усмешцы, - проста ванітуе! Паспрабуй зэканоміць дваццаць марак у месяц. А даводзіцца - маме трэба новыя зубы ўставіць.

- Але, новыя зубы дорага каштуюць.

- Дорага! - засмяяўся Генрых. - Дорага - гэта, брат, не тое слова! Дзе ўзяць такую кучу грошай? Але ведаеш, што я высветліў?

- Што?

- А вось што ўжо два гады дзядзька Леа недадае нам грошай. Глядзі: абед абыходзіцца нам не ў трыццаць пфенігаў, як мы тады прыкінулі, а ў добрыя сорок. А снеданне? Ке, ты падумай, якое свінства - наша норма была дваццаць грамаў маргарыну, а ён жарэ кожны дзень не менш за сорок грамаў, ды яшчэ з сабой бутэрброды бярэ. Джэм я ўжо ўвогуле не лічу. Цяпер яйка - на яйка ён дае дваццаць пфенігаў у дзень. Але скажы, дзе ты знойдзеш яйка па дваццаць пфенігаў за штуку? Дзе?

Генрых нават ахрып ад абурэння.

- Не ведаю, - згадзіўся Марцін, - не ведаю, дзе гэта яны каштуюць так танна.

- Вось і я не ведаю, не то сам бы на злом галавы туды пабег. Тады б і мы калі-нікалі яечню з'елі.

Вільму, мяркуючы па ўсім, яйкі зусім не хвалявалі. Яна перастала раскладваць свае цацкі і сказала, зморшчыўшы тварык: "Леа, Леа", - і затым раптам: "Яйка", - і адразу ж заззяла: яе лексікон узбагаціўся новым словам.

- Ды і ўвогуле, з якой прычыны мы павінны кожнай раніцы падаваць яму яйка?

- Усім бацькам і ўсім дзядзькам падаюць яйка на сняданак, - нерашуча запырэчыў Марцін і адразу ж паправіўся, - амаль усім.

Ён сам не быў у гэтым упэўнены. Да гэтай пары ён не ўяўляў сабе нейчага бацьку або дзядзьку, якому б не падавалі на снеданне яйка. Але тут яму раптам успомнілася, што дзядзька Берэнта не есць як раніцай.

- Ну а я лічу, што гэта зусім неабавязкова, - сказаў Генрых.

Ён схапіў аловак і правёў тоўстую касую рысу на паперы, быццам выкрасліў ранішняе яйка з хатняга снедання Леа.

Збялелы ад гневу, ён працягваў:

- Вось і падлічы цяпер, на колькі ён нас абдурыву! На маргарын ён недадае па сем пфенігаў штодня, калі не больш — ён жа яшчэ час ад часу робіць сабе бутэрброды і вечарам. На абед - па дзесяць пфенігаў, ды джэм ён жарэ зусім бясплатна - гэта яшчэ пфеніг. Цяпер за яйка з яго

кожны дзень належыць на тры пфенігі болын. Усяго, значыць, дваццаць пфенігаў. Памножым гэта на тысячу, - ён жыве ў нас амаль тры гады, - атрымліваецца дзвесце марак! Зразумеў? Далей: за хлеб мы з яго зусім не бяром. Апошнія два гады мы атрымліваем яго бясплатна. Але мяркуй сам: калі нам хлеб дастаецца дарма, ці азначае гэта, што і ён не павінен за яго плаціць?

- Не, не азначае, - сказаў Марцін, зусім ашаломлены. Бутэрброд адразу здаўся яму не такім ужо і смачным.

- Але ж! Атрымліваецца, што з гэтага ненажэры належыць яшчэ сорок пфенігаў у дзень за хлеб ды пяць пфенігаў за электрычнасць - за яе ён таксама не плаціць. Пяць пфенігаў, памножаныя на тысячу, будзе пяцьдзесят марак плюс хлеб за два гады - сорок пфенігаў на семсот трыццаць - гэта будзе яшчэ трыста марак! Ты не падумаў пра гэта?

- Не, - прызнаўся Марцін.

Генрых змоўк і зноў унік у свой лісток.

- Яйка, - пралепятала Вільма. - Леа, яйка.

Яна знайшла ў хрэстаматыі нейкіх панурых мужчын. Гэта былі шахцёры ў забоі, людзі з панурымі і засяроджанымі тварамі.

- Леа, Леа, Леа, яйка, яйка, яйка.

- Ты яшчэ не скончыў? - запытаў Марцін.

- Не, - адказаў Генрых, - маці неабходна ўставіць зубы, і я павінен вылічыць, колькі мы можам эканоміць штомесяц. Але Леа надурывае нас на пяцьсот марак - гэта ўжо палова той сумы, якую трэба заплаціць дантысту.

Марціну вельмі хацелася, каб зноў заспявала фрау Барусьяк або зазванілі званы. Ён заплюшчыў вочы, пачаў думаць пра фільм, які сёння бачыў, і ўспомніў сон, што прысніўся яму, калі ён задрамаў у кіно: Леа з жорнамі на шыі апускаецца на дно акіяна. Яму прыроілася, што ён у сне чуў і лепятанне Вільмы: "Леа, цукар, тата, Леа". І калі заспявала фрау Барусьяк "Каля сцежкі лясной не забудкі цвілі" і ён адразу адчуў, як голас яе пранікае яму ў душу, ён расплюшчыў вочы і спытаў:

- Чаму нашыя мамы не выходзяць зноў замуж?

Генрыху гэтае пытанне здалася такім сур'ёзным, што ён нават адарваўся ад сваіх падлікаў. Ён адкінуў аловак,

падкрэсліваючы ўсім сваім выглядам, што пасля такой працы чалавек можа сабе дазволіць нядоўгі адпачынак. Ён абапёрся локцямі на стол і сказаў:

- Ты не ведаеш чаму?

- Не.

- З-за пенсіі, дзівак! Бо калі мама выйдзе замуж, ёй спыняць выплату пенсіі.

- Значыцца, фрау Барусьяк не атрымлівае пенсіі?

- Не. Але ж яе муж і без таго добра зарабляе.

- Але ўсё ж? - Марцін падумаў крыху і рассеяна ўсмінуўся Вільме, якая ў гэты момант натрапіла ў хрэстаматыі на Святога Іосіфа і, зазьяўшы, назвала яго "татам". - Але ўсё ж яна атрымлівала б пенсію, калі б не выйшла замуж за пана Барусьяка і яе прозвішча заставалася б Горн?

- Зразумела, атрымлівала б. Але яна так нізавошта не зробіць. Бо гэта распусна, а яна - набожная.

- А твая маці набожная?

- Не. А твая?

- Не ведаю. Часам, мабыць.

- А дзядзька Альберт?

- Ён-то набожны.

Генрых яшчэ мацней успёрся на стол і паклаў падбародак на складзеныя накрывы, сціснутыя ў кулак, рукі.

- Так, - працягнуў ён, - у тваёй мамы гэта не з-за пенсіі. Groшы тут ні пры чым.

- Ты так мяркуеш?

- Так.

- Слухай, як, на тваю думку... - Марцін было сумеўся, але затым, сабраўшыся з духам, выпаліў: - Як ты мяркуеш, мая маці таксама сужыцельнічае з мужчынамі?

Генрых пачырванеў, не ведаючы, што адказаць. Калі Леа гаварыў пра маці Марціна, ён раз-пораз ужываў тое самае слова. Але Генрых не хацеў гаварыць пра гэта. Бо Марціну будзе цяжэй, чым яму, калі ён даведаецца, што яго маці сужыцельнічае з мужчынамі.

- Не, - сказаў ён, - наўрад.

Ён ведаў, што гаворыць няпраўду, бо быў упэўнены ў адваротным, і таму паспешна дадаў:

- Акрамя пенсіі ёсць жа яшчэ і падаходны падатак.

Усе яны гавораць пра гэта - і кандуктар, што прыходзіць да Леа разам з фрау Гундаг, і іншыя. Але я табе яшчэ нешта скажу.

- Што?

- Жанчыны не так баяцца страціць пенсію, як мужчыну. Жанчыны гавораць: "Нічога, пераб'ёмся неяк, жывуць жа людзі і без пенсіі". А вось мужчыны і слухаць пра тое не хочуць. Леа выходзіць з сябе, калі мама пачынае з ім гаворку пра замужжа.

- А мая мама сама злуецца, калі дзядзька Альберт гаворыць ёй пра замужжа.

- Вось як?

Генрых насцярожыўся. Гэтыя словы зачэпілі яго за жывое. Не, ён не хацеў, каб дзядзька Альберт ажаніўся з маці Марціна.

- Вось як, - паўтарыў ён, - ты гэта дакладна ведаеш?

- Сам чуў. Мая маці не хоча больш выходзіць замуж.

- Смешна, - сказаў Генрых, - вельмі нават смешна. Усе жанчыны, якіх я ведаю, толькі пра тое і думаюць.

- І твая мама таксама?

- Ато як жа! Яна, бывае, гаворыць, што ёй сябе шкада. Дый гэта ж распусна - жыць так.

Марцін нехаця кінуў - гэта сапраўды было *распусна*. На імгненне яму нават захацелася, каб і яго маці была "распуснай" і каб усе пра гэта ведалі. Тады зрэшты хоць у гэтых адносінах ён быў бы роўняй Генрыху... і, каб суцэшыць сябрука, ён адказаў:

- Можа, і мая мама распусная? Як ты думаеш?

Генрых ведаў, што гэтасапраўды так, але пацвярджаць таго не стаў. Словы Леа здаваліся яму надта ўжо ненадзейнай крыніцай. Таму ён адказаў няпэўна:

- Магчыма, толькі нешта не верыцца.

- Дрэнна, калі мы вось гэтак не ведаем нешта пэўна, - сказаў Марцін. - Бабуля, напрыклад, часта гаворыць маме, калі яна позна вяртаецца дадому: "Дзе гэта ты ўсё швэндаешся?" Гэта таксама распусна?

- Не, - сказаў Генрых.

Ён быў вельмі ўзрадаваны, што на гэты раз можа з упэўненасцю даць адмоўны адказ.

- Фрау Барусяк сваёй дачцэ тое ж гаворыць, калі тая прыходзіць з гулянку, з кіно або са спартыўнай пляцоўкі. Не, швэндацца - гэта не распусна.

- Але чамусьці здаецца, што гэта так. Мама з бабуляй заўсёды доўга шэпчацца пасля гэтага.

- Мабыць. Можа, гэта часам і распусна.

Марцін зноў узяў Вільму да сябе на калені. Яна засунула пальчык у рот і прыціснулася да ягоных грудзей.

- У сужыцельстве мая маці з мужчынамі ці не? У гэтым уся справа! Калі яна ў сужыцельстве, то яна распусная і парушае шостую заповедзь. Бо яна незамужняя.

Генрых ухіліўся ад непасрэднага адказу.

- Так, - сказаў ён, - калі мужчына і жанчына жывуць, не пажаніўшыся, гэта грэшна, распусна.

Пасля гэтых слоў Генрых адчуў палёжку. Палонка зрабілася шырэйшай, але вада пад лёдам аказалася не такая ўжо глыбокая. І ўсё ж дзіўна, што маці Марціна не хоча выходзіць замуж. Гэта прэрэчыла ўсяму таму, што ён бачыў і ведаў: фрау Гундаг хацела выйсці замуж за сябра Леа, кандуктара; і маці час ад часу нясмела гаварыла Леа, што час ім ужо стаць мужам і жонкай. Генрых ведаў, што маці Берэнта часта плача, таму што дзядзька, які жыве ў іх, да гэтай пары не ажаніўся з ёй. А гаспадыня малочнай крамы нарадзіла дзіця, а мужа ў яе няма. Генрых чуў, як Леа аднойчы сказаў: "Не, Гуго на гэтую вуду не зловіш! Ён нізавошта з ёй не ажэніцца".

Каля берага лёд тонкі, але вада тут не надта глыбокая - баяцца асабліва няма чаго.

Людзі жывуць распусна і тут, і там - і ў глыбіні, і на паверхні. Тры светы ведаў Генрых Брылах. Першы свет - гэта школа: усё, чаму вучылі там, усё, што гаварыў святар на ўроку. І ўсё гэта прэрэчыла таму, што ён бачыў у свеце Леа, у свеце, дзе ён жыў. Трэці свет - свет Марціна - быў зусім не падобны на першыя два. Гэта быў свет халадзільнікаў, свет, дзе жанчыны не імкнуцца выйсці замуж, а грошы не іграюць ніякай ролі. Тры светы ведаў Генрых, але жыць ён хацеў толькі ў адным - у сваім. І таму ён рашуча сказаў, глядзячы на Марціна, які калыхаў засынаючую Вільму:

- Ведаеш, а слова, якое мама сказала кандытару, зусім і не такое страшнае.

На справе ён лічыў яго *вельмі страшным*, але яму раптам захацелася аднойчы і назаўсёды скончыць усе недагаворкі.

- Ты ж, мабыць, чытаў яго не раз, унізе, на сцяне каля левіцы.

Так, Марцін чытаў гэтае слова і думаў, што, калі бачыш яго напісаным, яно яшчэ больш агіднае, чым тады, калі яго прамаўляюць. Але ён проста стараўся не заўважаць яго, як не заўважаў мяснікоў, якія цягнулі ў краму акрываўленыя цялячыя тушы, як не заўважаў *кроў у мачы*, якую совалі яму проста ў нос. Гэтак жа ён не стаў глядзець на Грэбхакэ і Вольтэрсэ, калі выпадкова набрыў на іх у кустах... Густа пачырванелыя твары, расшпіленыя штаны, гаркавы пах свежай зелёнкі.

Ён не адгукнуўся на словы Генрыхэ і толькі мацней прыціснуў да сябе сонную Вільму. Дзіця сагрэлася ў сне і ацяжэла.

- Вось бачыш, - сказаў Генрых, - у нас такія словы пішуць на сценах, у нас іх гавораць, а ў вас - не. Тут ужо нічога не зробіш.

Але лёд вытрымаў і на гэты раз, хоць ён сказаў няпраўду. Ён лічыў гэтае слова *вельмі* кепскім, а сказаў, што не бачыць у ім нічога страшнага. Яму ўспомніўся Святы Іосіф на малюнку. Добры, пакорлівы чалавек з белым тварам: "Хай будзе ён вам прыкладам". Добры чалавек з белым тварам, ты бачыў калі дзядзьку Леа? І дзе мне цябе знайсці? Святы Іосіф стаіць недзе там, глыбока пад лёдам. Ён нерухомы і толькі зрэдку ажывае на імгненне і безвынікова спрабуе выплысці наверх. Але тоўшчу лёду яму не прабіць! Дый калі прабіць лёд, яго ўсё роўна не выцягнуць. Ён растае, мабыць, або зноў пойдзе ўглыб, назаўсёды застаецца там, на дне, і толькі зрэдку бездапаможна ўзмахне рукой, ён бяссільны проці Леа. І ў святога Генрыхэ, ягонага анёла-абярога, гэтакі ж пакорлівы твар, толькі больш строгі. У саборы стаіць яго каменная статуя. Настаяцель падарыў яму неяк фотаздымак гэтай статуі. "Бяры з яго прыклад!"

- Ведаеш, хто піша на сцяне гэтае слова? - цвёрда прагаварыў ён, павярнуўшыся да Марціна. - Леа! Цяпер я пераканаўся ў гэтым.

Цагляна-чырвоная морда, што пахне адэкалонам. Ён спявае нейкія дзіўныя песні на матыў царкоўных псалмоў. Словы не разабраць, але гэта ўжо, відаць, нешта непрыстойнае. Мама заўсёды злуецца і гаворыць: "Перастань, калі ласка".

Марцін не адказваў. Навошта? Усё роўна нічога не правіш. Маўчаў і Генрых. Ён вырашыў адмовіцца ад прызначанай паездкі за горад. Няма чаго хадзіць па тонкім лёдзе - так і глядзі, правалішся. Гэтае пачуццё ніколі не пакідала яго нават у Бітэнхане - у дзядзькі Віля і маці Альберта, дзе яны гадзінамі гулялі ў футбол, і дзядзька Альберт таксама гуляў з імі, дзе яны лавілі рыбу, хадзілі праз даліну Брэра да плаціны. Яркія свеціць сонца, ніякага клопату, што яшчэ, здаецца, трэба? А на душы неспакойна, прадчуванне нечага непазбежнага, што парушыць гэтую радасць. Пасля. Вялікадня Марцін скончыць пачатковую школу і паступіць у гімназію. Ён баяўся нават думаць пра гэта. Вільма мармытала нешта ў сне, на падлозе засталіся параскіданыя цацкі і раскрытая хрэстаматыя. Святы Марцін на вараным кані імчыць праз завею. Залатым мячом ён рассякае свой плашч напалам, каб палову аддаць жабраку, - жабрак вельмі мізэрны: голы, кашчавы дзед сярод снежных гурбаў.

- Паслухай, табе трэба ісці, - сказаў Генрых. - Дзядзька Альберт проста з глузду з'едзе.

Марцін не адказаў, ён задрамаў. Стомлены і галодны, ён усё ж не хацеў ісці дадому. І не таму, што баіцца Альберта, а таму, што сам дзейнічаў па-свінску, і яму было сорамна.

- Эх ты, - сказаў Генрых. Цяпер ён гаварыў і не важнічаў, як звычайна ў такіх выпадках, а толькі ціха і сумна. - Дрэнь ты! Калі б я меў такога дзядзьку, як Альберт...

Голас яго задрыжаў, і ён змоўк, з цяжкасцю стрымліваючы слёзы. Быў бы Альберт ягоным дзядзькам... Вось адчыняюцца дзверы, і ўваходзіць Альберт у форме кандуктара. Яго лёгка можна ўявіць у гэтай форме. І ён надзя-

ляе Альберта, акрамя ўласцівых яму вартасцяў, усімі прывабнымі рысамі Герта і Карла. Мабыць, ён бы не пасаромеўся сказаць "дзярмо" - слова, што засталася ў спадчыну ад Герта. Гэтае слова не зусім да твару дзядзьку Альберту, але ў ягоных вуснах яно гучала б лагодна, без злосці.

Зрабілася зусім ціха. Толькі недзе высока гудзеў самалёт, які цягнуў за сабой па небе свой доўгі шлейф: "Ці гатовы ты да ўсяго?" - і раптам зноў заспявала фрау Барусяк. Яна спявала сваю любімую песню. Працяжная мелодыя, поўная пяшчотнага суму: "Не пакінь нас, Дзева правая". Голас сцякаў зверху павольна, кропля за кропляй, як густы духмяны мёд.

Дабрадзейная гераіня, - яна адмовілася ад пенсіі, каб жыць паводле закону. Пышная бялявая прыгажуня знайшла нарэшце ціхую прыстань. Заўсёды ў яе кішэні цукеркі, мядовыя карамелькі для дзетак. "Не пакінь нас у юдолі смутку", - спявала яна. А на вуліцы па-ранейшаму было ціха, толькі недзе зусім далёка гудзеў самалёт.

— У панядзелак мы ўсё ж пойдзем у кіно, як дамовіліся, - не расплюшчваючы вачэй, сказаў Марцін, — калі тваю маму не адпусцяць з работы, Больша пасядзіць з дзяўчынкай.

— Добра, - адказаў Генрых, - мы ж з табой дамовіліся.

Ён усё хацеў сказаць, што не паедзе за горад, але ніяк не мог рашыцца. Вельмі ўжо хораша было ў Бітэнхане, хоць ён і ведаў, што будзе там бянтэжыцца, чаго дома з ім ніколі не здаралася. Але там, у трэцім незразумелым свеце, Генрых заўсёды бянтэжыўся. Школа і дом суіснавалі неяк разам. Нават царква пакуль што магла суіснаваць з хатнім светам. Ён жа яшчэ не зрабіўся распусным, не здзейсніў нічога бессаромнага. Хоць ён бянтэжыўся і ў царкве, але гэтая збянтэжанасць была іншай, гэта было цвёрдае разуменне, што тут-то, мабыць, дабром справа не скончыцца. Надта многія рэчы схаваныя ўглыбіні, і толькі вельмі нямногае застаецца на паверхні.

"У юдолі смутку" - лепей не скажаш. Добра спявае фрау Барусяк.

— У *"Атрыум"* ісці не варта, - сказаў Марцін, - карціна там нейкая бязглуздая.

- Як хочаш.

- А што ідзе ў *"Монтэ-Карла"1*

- Туды зараз не трапіш, - адказаў Генрых, - дзяцей да шаснаццаці гадоў не пускаюць.

Напаўраспанутая прыгажуня, пышная і бялявая - ні даць ні ўзяць фрау Барусяк у начной кашулі. Смуглы, падазронага выгляду бамбіза надта ўжо палка абдымае яе. Над парачкай надпіс: *"Сцэразмыцця бландзінак"*, а пад грудзямі ў яе прыклеена чырвоная палоска, быццам пелька накінутая на прыгажуню і яе смуглага бамбізу: *"Дзеці да 16 гадоў на сеансы не дапускаюцца"*.

- Тады ў *"Бакача"!*

- Пабачым, у пякарні вісіць зводная афіша.

Нішто не парушала цішыні, толькі сцены дома дрыжалі разам з маставой, па якой бясконцыцм цугам ішлі машыны. А калі міма праязджаў цяжкі грузавік або аўтобус - тут хадзіў трыццаць чацвёрты, - ціхенька брынкала аконнае шкло. "У юдолі смутку", - спявала фрау Барусяк.

- Ну, цяпер бяжы дадому, - сказаў Генрых, - не будзь такім гадам.

Марцін і сам разумеў, што вінаваты. На душы ў яго кошкі скрэблі. Да таго ж ён страшэнна стаміўся. Не адказваючы, не расплюшчваючы вачэй, сядзеў ён нерухома каля сцяны.

- Я зараз зайду па маму ў пякарню. Пойдзем разам, калі ўжо не хочаш ісці дадому. Заадно пабачым, што ідзе ў *"Бакача"*.

- А Вільма? Яна ж заснула!

- Пабудзі яе, не то вечарам яе не ўложыш спаць.

Марцін расплюшчыў вочы. Святы Марцін у хрэстаматыі ўсё яшчэ скакаў стрымгалоў праз вецер і снег. Бліснуў залаты меч; яшчэ імгненне, і ён рассячэ плашч папалам.

"Прыйдзі, не пакінь нас у бядзе", - спявала фрау Барусяк.

Генрых ведаў, што Леа ні ў якім разе не дасць грошай. Але ён усё роўна падсуне яму проста пад нос свае *разлікі*. Як прыемна будзе адпомсціць Леа за той выпадак з "крадзяжом". З Леа належыць яшчэ па дваццаць марак у месяц, ды дзесяць Генрых спадзяваўся зканоміць. Калі пла-

ціць урачу штомесяц па трыццаць марак, ен згодзіцца лячыць маму, Але застаецца яшчэ задатак у трыста марак. Еуча грошай, непрыступная вяршыня. Тут хіба толькі цуд дапаможа. Тады няхай здарыцца цуд. Ён павінен здарыцца! Бо мама плача з-за гэтых зубоў. Леа, зразумела, і пфеніга лішняга не дасць. Будзе скандал. Ну і няхай! Калі ўжо няма іншага бацькі, то хай хоць дзядзька будзе іншы. Любы дзядзька лепшы, чым Леа.

- Будзі Вільму, трэба ісці.

Марцін асцярожна раскатурхаў дзяўчынку. Вільма працнулася.

- Да мамы, - ціха сказаў Марцін. - Хочаш да мамы?

- А ты дамоў не пойдзеш? - спытаў Генрых. - Не будзь жа такой свіннёй!

- Ды адчапіся ты ад мяне, - адмахнуўся Марцін.

Што яму рабіць дома! Маці паехала, Больда мые падлогу ў царкве, а дзядзька Альберт, - так яму і трэба, - хай пахвалюецца. Ён жа заўсёды хвалюецца, калі Марцін у час не прыходзіць дадому. Лепшыя за ўсіх у доме, што ні кажы, Больда і Глум. Трэба абавязкова ім нешта падарыць: Глуму - алейныя фарбы, а Больдзе - новыя малітоўнік у чырвоным скураным пераплёце і сінюю каленкаравую папку, каб было ёй куды складваць свае кінапраграмы. Маці нічога не варта дарыць, і Альберту таксама: запісачнік няшчасны! Таксама, як і мама, пачаў тройчы падкрэсліваць гэтыя злашчасныя словы: "не мог", "павінен быць", "нельга было".

- Хадзі, дай дзверы зачыніць, - сказаў Генрых.

- Я застануся тут.

- Тады, можа, Вільму з табой пакінуць?

- Не, бяры яе з сабой.

- Ну як хочаш. Калі надумаеш пайсці, палажы ключ пад дыванок каля дзвярэй. Ну і свіння ж ты, скажу я табе...

Твар яго зноў зрабіўся салідным, *грашовым*.

Марцін змаўчаў. Генрых выйшаў, а ён па-ранейшаму сядзеў на падлозе каля сцяны. Ён чуў, як на лесвіцы фрау Барусьяк нешта ласкава сказала Вільме, пагутарыла з Генрыхам, і ўсе трое пачалі спускацца ўніз па лесвіцы. Марцін застаўся зусім адзін, - нават фрау Барусьяк пайшла, не

будзе яе песень. Хоць, можа, яна пайшла толькі ў малочную насупраць купіць кефіру. Пан Барусьяк вельмі любіць кефір.

Добра іншым дзецям! Вось у Покэ, напрыклад, маці заўсёды дома. Сядзіць і або шые. Прыходзіць Покэ са школы - мама ўжо чакае яго. Суп гарачы, бульба падсмажана і нават нейкая трэцяя страва заўсёды ёсць. Фрау Покэ вяжа світэры і камізэлькі, ваўняныя панчохі з мудрагелістымі ўзорамі, шые штаны і курткі. На сцяне ў іх вісіць павялічаны фотаздымак бацькі Покэ. Вялікі партрэт, амаль такі ж, як татаў партрэт дома, у гасцёўні. Бацька Покэ быў обер-яфрэйтарам - вясёлы обер-яфрэйтар з ордэнскай калодкай на грудзях. Дзядзька Берэнта і новы бацька Грэбхакэ - усе яны лепшыя за дзядзьку Леа. Яны амаль як сапраўдныя бацькі. А дзядзька Леа самы брыдкі з усіх. Вось дзядзька Альберт - гэта сапраўдны дзядзька, бо ён жа з мамай не жыве. Генрыху жывецца горш за ўсіх, нават горш, чым яму самому. Генрыху даводзіцца ўсё падлічваць, і дзядзька ў яго дрэнны!

Марцін пачаў горача маліцца:

- Божа, зрабі так, каб Генрыху жылося лепш!

Яму зрабілася сорамна за тое, што ён раззлаваўся на сябра. Трэба было адразу ж запытаць у яго, што ён піша. Божа, хай Генрыху жывецца лепш! Яму так цяжка. Маці ў яго *распусная*, але яму ад таго не лягчэй. У Берэнта і Вельцкама мамы таксама *распусныя*, але затое хоць дзядзькі добрыя, зусім як сапраўдныя бацькі, ім даюць яйка насняданак, яны прыходзяць з працы, абуваюць хатнія пантофлі, чытаюць газету. А ў Генрыху гэтага няма, хоць мама ў яго і *распусная*. Яму за ўсё прыходзіцца расплачвацца. Дык зрабі ж так, каб яму жылося лепш! Яму так цяжка! Ён цэлымі днямі падлічвае, эканоміць, а Леа не плаціць за маргарын, не плаціць за яйкі і за хлеб. І на абед ён вельмі мала дае. Кепска жывецца Генрыху. У яго сапраўды так шмат клопату, і ўсё, што ён робіць, такое важнае, дык ці варта крыўдаваць на тое, што ён часам напускае на сябе важны выгляд.

Марцін з'еў бы яшчэ адзін бутэрброд, але яму раптам зрабілася сорамна за тое, што ён увогуле еў бутэрброды ў Генрыху. Божа, зрабі, каб яму жылося лепш! Марцін ус-

помніў, як бабуля разлічваецца за вячэру ў шынку Фавінкэля. Яны неяк зазірнулі ў каштарыс. 18 марак 70 пфенігаў. Марцін падняўся і ўзяў са стала паперку з лічбамі. У правым куце зверху было напісана: зубны ўрач - 900 марак, злева ў слупок:

дапамога 150 марак.

страхоўка - 100?

аванс - ???

Застаецца знайсці - ???

Лісток быў спісаны ўдоўж і ўпоперак. Там былі цэлыя прыклады на множанне і дзяленне. "500:100x40-маргарын" - і каля гэтага "хлеб, воцат", далей нейкія кручкі, і затым зноў разборліва: "Да гэтага часу мы трацілі 28 марак у тыдзень, як быць далей?"

Марцін зноў сеў на падлогу каля сцяны. 18 марак 70 пфенігаў бабуля заплаціла кельнеру. Ён успомніў трэск адарванага чэка. Яму зрабілася вусцішна: грошы насоўваліся на яго, прымалі адчувальную форму. 28 марак у тыдзень і 18 марак 70 пфенігаў за адну толькі вячэру. Божа, хай Генрыху жывецца лепш!

Унізе ў двары да дзвярэй сталаярнай майстэрні пад'ехаў аўтамабіль. Ён здагадаўся, што гэта Альберт. І адразу ж пачуў ягоны голас: "Марцін!"

Па лесвіцы ўзнімалася фрау Барусяк. Значыцца, яна хадзіла ў магазін насупраць па кефір для мужа і па цукеркі для дзетак.

З двара зноў пачуўся голас Альберта: "Марцін!" Ён зваў яго нямоцна, і голас у яго быў нясмелы, амаль з маленнем: гэта напалохала Марціна болын чым рэзкі вокрык.

"Прыйдзі, о Дзева Марыя", - голас фрау Барусяк ужо ліўся зверху, як мёд - кропля за кропляй. Ласкавы, пяшчотны голас.

Марцін устаў, падышоў да акна і крыху прачыніў яго. Калі ён убачыў Альберта, то спалохаўся яшчэ больш. Альберт увесь неяк змарнеў, пастарэў, і твар у яго быў вельмі сумны. Каля яго стаяў сталаяр.

Марцін расчыніў акно.

- Марцін! - зноў паклікаў яго Альберт. - Хадзі сюды! Хутчэй!

Выраз яго твару адразу змяніўся, ён усміхнуўся, пачырванеў.

- Іду, іду! - крыкнуў Марцін.

Акно засталася расчыненым, і ён пачуў, як зноў заспявала фрау Барусяк: "Я вырасла ў краі зялёным, сярод лясоў, сярод палёў". Марціну ўсё навокал падалося раптам зялёным - і Альберт, і сталаяр каля яго, і аўтамабіль, і двор, і яеба. У такім краі, мабыць, вырасла фрау Барусяк.

- Хадзі ж, дзетка, - зноў паклікаў Альберт.

Марцін запіхнуў кніжкі ў ранец, выйшаў з пакоя, замкнуў дзверы і паклаў ключ пад дыванок. У прэдняй ён зноў убачыў праз акно, як за сцяной разбуранага дома павольна, ад акна да акна, плыве самалёт. Ён знік за сцяной, што ўзялася полымем у промнях сонца на захадзе, паказаўся зноў, павярнуў да званіцы і раскінуў свой доўгі шлейф. Марцін зноў прачытаў надпіс на зялёным небе: *Ці гатовы ты да ўсяго?*

А фрау Барусяк усё спявала: "Я вырасла ў краі зялёным..."

Цяжка ўздыхаючы, ён спуściўся па лесвіцы і пайшоў праз двор да машыны. Сталяр паківаў галавой і сказаў яму ўслед: "І табе не сорамна?" А дзядзька Альберт нічога не сказаў. Твар яго зрабіўся зусім шэрым, позірк быў стомлены. Ён узяў Марціна за руку: рука яго была сухая і гарачая.

- Паедзем, - сказаў Альберт, - у нас яшчэ цэлая гадзіна. Потым захопім Генрыху. Ён жа паедзе з намі?

- Мабыць, паедзе.

Альберт паціснуў сталаюру руку, і той яшчэ раз кіўнуў ім, калі яны селі ў машыну.

Перш чым уключыць хуткасць, Альберт зноў моўчкі ўзяў руку хлопчыка. Марцін усё яшчэ не ачомаўся. Ён не баяўся дзядзькі Альберта, але яго палохала нешта іншае; але што - ён не мог зразумець. Альберт быў сёння не такі, як заўсёды. <...>

18

- Усё гэта неабходна скончыць, - сказаў Альберт і зірнуў на Марціна, быццам чакаў ад яго адказу.

Марцін маўчаў. Яго палохала, што Альберт змяніўся з твару. З Альбертам нешта здарылася; яго немагчыма пазнаць, і Марцін не мог зразумець, ці толькі ён таму віною і ці толькі ягонага ўчынку тычацца апошнія словы Альберта.

- Неабходна скончыць, - паўтарыў Альберт. - Цяпер мы будзем жыць па-новаму.

Ён яўна чакаў адказу, і Марцін нясмела запытаў:

- Як гэта "па-новаму"?

Але ў гэты момант яны пад'ехалі да царквы. Альберт затармазіў, вылез з машыны і сказаў:

- Пасядзі тут, а я зайду па Больду.

Марцін ведаў, што Альберт проста шалее, калі ён дзесьці затрымліваецца, і думка пра тое, што з-за яго дзядзька Альберт чатыры гадзіны хваляваўся, шукаў яго па ўсім горадзе, цяпер не давала яму спакою. Марцін здагадваўся, што дзядзька Альберт жыць без яго не можа, але ўсведамленне сваёй улады над ім не радавала, а, наадварот, прыгнятала яго. З дзецьмі, у якіх былі сапраўдныя бацькі, гэтага не здаралася. Бацькі не хваляваліся і не гублялі галавы, калі іхнія сыны своечасова не прыходзілі дадому. Яны без доўгіх размоў давалі чосу ім увечары, а то і без вячэры пакідалі. Пакаранне хоць і не строгае, але цалкам зразумелае. Аднак Марцін зусім не жадаў, каб Альберт даў яму дыхту. Ён чакаў ад яго нечага іншага, хоць і не мог выказаць гэтага словамі, не мог нават у думках дакладна ўявіць сабе, чаго ён хоча. Былі словы, значэння якіх Марцін добра не разумеў, але яны выклікалі ў яго зусім пэўныя думкі і ўяўленні. Думаючы пра *распусту*, Марцін заўсёды ўяўляў сабе вялізную залу, а ў ёй цэлы натоўп знаёмых яму жанчын. Тут былі і *прыстойныя* і *распусныя*. Яны быццам бы выстраіліся ў дзве шарэнгі. Першай сярод *распусных* стаяла маці Генрыха, а *прыстойных* пачынала фрау Барусьяк; яна была для яго ўвасабленнем маральнасці. За ёй ішла фрау Покэ, затым фрау Нігемаер. А яго мама была недзе пасярэдзіне, у яе ў гэтай зале не было вызначанага месца. Яна кідалася паміж маці Генрыха і фрау Барусьяк, быццам персанаж з мультыплікацыйнага фільма.

Марцін утаропіўся на дзверы рызніцы, думаючы пра

тое, ці падобны Альберт увогуле на бацьку. Ён вырашыў, нгго не падобны. Па-бацькоўску выглядаў стары настаўнік, сталяр і, магчыма, Глум. Але Альберт... У браты ён таксама не падыходзіў. Болын за ўсё яму падыходзіла быць "дзядзькам", але і ад звычайнага "дзядзькі" ён чымсьці адрозніваўся.

Было ўжо каля пяці. У Марціна ў галаве круцілася ад голаду. К шасці яны збіраліся паехаць у Бітэнхан, Марцін падумаў пра тое, што дзядзька Віль даўно ўжо дастаў вуды, выпрабаваў іх адну за другой, накапаў чарвякоў і цяпер, мабыць, рамантуе сетку на лужку каля самаробных футбольных варотаў. Затым ён прывяжа сетку драцінай да калочкаў, якія ўбітыя ў зямлю, і, ззяючы ад задавальнення, пабязыць у вёску збіраць каманду з тамтэйшых хлапцоў. Так што гуляць можна будзе пяць на пяць, як заўсёды.

У дзвярах рызніцы паказаліся Альберт з Больдай. Марцін пералез назад, а Больда села каля Альберта. Яна павярнулася, прыцягнула да сябе Марціна і пагладзіла яго па шчацэ, ускудлачыла яму валасы. Яе халодныя, вільготныя пальцы пахлі шчолакам і мылам. Ад бясконцага мыцця падлогі тонкія рукі Больды набрынялі, пачырванелі, на кончыках пальцаў з'явіліся бялёсыя ямачкі.

- Ну вось, бачыш, - сказала Больда, - нікуды ён не падзеўся. Дарма ты хваляваўся. Лепш бы даў яму добрага кухталя - гэта яму вельмі карысна!

Яна расмяялася, але Альберт зноў паўтарыў, хітаючы галавой:

- Па-новаму будзем жыць!

- Як "па-новаму"? - нясмела перапытаў Марцін.

- Ты пераедзеш у Бітэнхан, там скончыш пачатковую школу, а затым паступіш у Брэрніхскую гімназію. Я сам таксама буду жыць там.

Больда неспакойна затузалася на скураным сядзенні.

- Гэта яшчэ навшта? - сказала яна. - Мне нават падумаць страшна, што ў доме не будзе ні хлопчыка, ні цябе: тады ўжо бяры і мяне з сабой, я кароў умею даіць.

Альберт нічога не адказаў. Праехалі па алеі да скрыжавання, затым ён на малой хуткасці павярнуў на Гельдэрлінштрэсэ. Марцін думаў, што ён спыніцца каля цар-

квы, але яны паехалі далей па Наваліштрэсэ да павароту на Рынгштрэсэ. Альберт надаў газу: прамільгнулі баракі гарадскога ўскрайку, пацягнуліся зжатыя палі. Удалечыні ўжо віднеўся гай. Альберт ехаў да старой крэпасці.

Больда ўпотаі пазірала на яго.

На ўскрайку Альберт спыніў машыну.

- Пасядзіце тут, - сказаў ён, - я хутка вярнуся.

Ён выйшаў з машыны і пайшоў спачатку па дарожцы, якая крута спускалася да варот старога форта. На паўдарозе Альберт нечакана звярнуў убок і пачаў узбірацца ўверх па адхоне. Кусты схавалі яго, але неўзабаве галава Альберта зноў паказалася над сцяной нізкарослага хмызняку. Ён выйшаў на невялікую, расчышчаную палянку, пасярэдзіне якой узвышаўся стары магутны дуб. Альберт крыху пастаяў каля дуба, затым збег па крутым насыпе проста да варот крэпасці.

- Не едзь, - не паварочваючыся да Марціна, ціха сказала Больда, - або вазьмі мяне з сабой.

Голас яе дрыжаў, яна ледзь не плакала, і Марціну зрабілася страшна.

- На каго ж ты нас пакінеш? Бабулю хоць пашкадуй!

Марцін не адказаў, ён убачыў, як на дарожцы, бы з-пад зямлі, з'явіўся Альберт. Ён шпарка падышоў да машыны.

- Вылазь, - сказаў ён Марціну, - я хачу табе нешта паказаць.

- А ты можаш тут пачакаць, калі хочаш, - дадаў ён, звяртаючыся да Больды.

Але Больда моўчкі вылезла з машыны, і яны ўтраіх пайшлі па асфальтаванай дарожцы ўніз да варот крэпасці. Марціну было ніякавата. Ён некалькі разоў прыходзіў сюды з Генрыхам і іншымі дзецьмі. Менавіта тут, у кустах, ён набрыў на Грэбхакэ і Вольтэрсэ, якія рабілі нешта бессаромнае. Ад дому да крэпасці было паўгадзіны хады. Дзецям вельмі падабалася гуляць у перасохлым рове, што акружаў форт.

Унізе, каля крапасных сцен, Рэйна не было бачна. З-за вала тырчалі толькі мачты параходаў з рознакаляровымі сцяжкамі. Затое з даху форта адкрываўся цудоўны края-

від на Рэйн. Быў бачны і мост, разбураны падчас бамбёжкі. Над роўнядзю вады жудасна грувасціліся скурожаныя сталёныя бэлькі.

Каля самага берага - чырвоны гравій тэнісных кортаў, мітуслівыя белыя фігуркі гульцоў. Часам адтуль чутны крыкі, смех, воклічы судзі, які сядзіць на маленькай вышцы. Марцін быў тут рэдка: Альберт баяўся адпусцаць яго аднаго так далёка.

Цяпер ён ішоў, з трывогай пазіраючы на Альберта, які, мабыць, прывёў яго сюды не без нейкага намеру. На дарожцы пад насыпам было ціха, як у цясніне. Але каля крапасных варот яны адразу пачулі смех і крыкі дзяцей, якія гулялі на даху форта.

- *Не падыходзь так блізка да краю!* - пачуўся голас адной маці.

На дах вяла лесвіца, якая пачыналася адразу ж ад варот. Прыступкі яе нядаўна адрамантавалі, залілі бетонам. Масіўныя чыгунныя вароты былі пафарбаваныя ў чорны колер. На шырокім даху разбіты клумбы, цвітуць ружы, журчыць фантан. Па краях даху дзве пляцоўкі, абнесеныя невысокай сцяной. Там пасаджаны маладзенькія ліпкі, а калі ўзлезці на сцяну - Рэйн бачны як на далоні.

Марцін было ўзбег уверх па лесвіцы, але Альберт спыніўся каля варот і паклікаў яго назад. Больда раптам сказала Альберту:

- Мабыць, я пайду пачакаю ў машыне. Ты грыбоў хочаш купіць?

- Не, - адказаў Альберт, - я толькі хачу паказаць Марціну каземат, у якім некалі тры дні пратрымалі ягонага бацьку.

- Дык гэта было тут? - спытала Больда.

Альберт кінуў, і Больда сцэпанулася, быццам ад холаду. Затым яна моўчкі павярнулася і пайшла назад па дарожцы.

Пакуль Альберт стукаў у вароты, Марцін прачытаў чорны надпіс на жоўтай шыльдзе: "Жорж Баломэн. Парніковыя шампіньёны".

- Тут забілі Авесалома Біліга, - сказаў Альберт, - чалавека, які напісаў партрэт твайго бацькі.

Марціну зрабілася вусцішна. З каземата ішоў густы цяжкі пах - пахла гноем, сырасцю цёмнага склепа. Нарэшце зарыпелі вароты і з'явілася нейкая дзяўчына з запэцканымі зямлёй рукамі. Яна жавала саломінку. Дзяўчына ўбачыла Альберта і прамовіла расчараваным тонам:

- А я думала, гной прывезлі.

Забілі?.. Забівалі ў кіно, у дэтэктыўных раманах і яшчэ ў Бібліі: Каін забіў Авеля, а Давід - Галіяфа. Марціну не хацелася ісці ў страшны цёмны склеп, але Альберт моцна трымаў яго за руку. У цёмных галерэях панаваў паўзмрок. У казематах дах быў зроблены з тоўстага паўпразрыстага шкла - са столі там мігцела шэрае святло. Дзе-нідзе на сценах цьмяна гарэлі электрычныя лямпачкі, прыкрытыя кардоннымі абажурамі. Яны асвятлялі высокія грады, як бы зрэзаныя пад касым вуглом. Грады пластаваліся, як пірожныя; асобныя пласты рэзка адрозніваліся адзін ад другога. У самым нізе быў пласт зямлі, перамяшаны з гноем, вышэй - зеленавата-жоўты пласт гною, і затым - зноў зямля, але ўжо болын цёмная, амаль чорная. На некаторых градах з зямлі наверху выглядвалі чэзлыя белыя вырадкі-шампінёны. Шапачкі грыбоў былі абсыпаны зямлёй. Самі грады былі падобныя на пюпітры, - нейкія загадкавыя пульты, з якіх самі па сабе вырасталі белыя рычажкі; яны нагадвалі кнопкі на рэгістрах аргана, але выглядалі злавесна і загадкава.

Тут забівалі людзей, тут некалі *нацы* білі і тапталі ботамі ягонага тату і дзядзьку Альберта. Марцін не зусім ясна ўяўляў сабе, хто такія былі гэтыя нацы. Ён ведаў толькі, што дзядзька Альберт гаворыць пра іх адно, а настаўнік у школе - іншае. У школе самым вялікім грэхам лічылі *распусту*, але яму самому мама Генрыху не здавалася такой жахлівай жанчынай. Жахлівым было толькі тое слова, якое янапрамовіла неяк. Альберт казаў, што няма нічога страшнейшага, чым *нацы*, а ў школе іх лічылі *не такімі ўжо страшнымі*. Па словах настаўніка, на свеце было нешта і страшнейшае, не такія ўжо і страшныя *нацы*, казаў ён, як страшныя рускія.

Дзяўчына з саломінкай у роце прапусціла іх наперад, а з дашчанай кабінкі каля сцяны насустрач ім выйшаў муж-

чына ў шэрым рабочым халаце і ў палатняным картузе. Ён курыў цыгарэту, і здавалася, што ягоны круглы дабрадушны твар дыміцца. Шэрыя клубы тытунёвага дыму раставалі ў паўзмроку.

- Вы прывезлі гной? - зачасціў ён. - Вось цудоўна! Гной зусім прапаў - нідзе не дастанеш.

- Не, - сказаў Альберт, - я проста зайшоў сюды на хвілінку з хлопчыкам. У крэпасці некалі быў канцлагер, і мы сядзелі тут разам з яго нябожчыкам бацькам, а аднаго нашага агульнага сябра нацысты замучылі тут да смерці.

Чалавек у халаце адхіснуўся, цыгарэта тарганулася ў яго зубах. Ён глыбей насунуў на лоб картуз і ціха ўсклікнуў:

- Моп Оіеіі!

Альберт зазірнуў у галерэі справа і злева. Вільготныя змочныя сцены з чорнымі праваламі дзвярэй, і паўсюды грады, грады - злавесныя пюпітры з пачварнымі белымі кнопкамі наверху. Ад град узнімалася лёгкая пара. Марціну здалася, што ад кнопак і рычажоў у зямлю ідуць нябачныя правады. А там, глыбока пад зямлёй, стаілася смерць і чакае, пакуль хто не націсне на адну з кнопак.

На цвічку, забітым у сцяну, вісела некалькі шэрых халатаў, каля сцяны дзяўчына з запэцканымі рукамі перабірала грыбы, кідала іх у вялікі кош, што стаяў каля яе ног, а праз зашклёныя дзверы кабіны Марцін убачыў нейкую жанчыну, што выпісвала за сталом разлікі. Валасы ў яе былі накручаныя на бігудзі. Жанчына старанна выводзіла самапіскай словы і лічбы на вузкіх палосках паперы. На даху нейкі хлопчык забарабаніў палкай па шкле парнікоў. З цемры калідора, як з пячоры, адазвалася гулкае рэха. Наверху пранізліва закрычала адна з матуль:

- *Асцярожней! Чуеш: асцярожней!*

- Яго ўтапталі ў зямлю тут, у адным з гэтых калідораў, - сказаў Альберт, - трупа так і не знайшлі.

Ён раптам павярнуў у адну з бакавых галерэй і пацягнуў за сабой Марціна. Хутка ён спыніўся каля ўвахода ў Цёмную нішу. Пюпітры з агіднымі кнопкамі, што тырчалі ўверх, стаялі там амаль ушчыльную адзін да аднаго.

- Запамятай, - сказаў Альберт, - тут білі твайго бацьку, тапталі яго ботамі, і мяне тут білі: запомні гэта назаўсёды!

- Моп Біец! - сказаў чалавек у шэрым халаце.

- *Чаго ты носішся як апантаны!* - зноў закрывала матуля наверсе.

Альберт падаў руку чалавеку ў шэрым халаце.

- Выбачайце за турботы, - сказаў ён і павёў Марціна да выхада. Каля адчыненых варот стаяла малалітражка з прычэпам - прыехаў пастаўшчык гною, якога тут, мяркуючы па ўсім, чакалі з нецярплівасцю. Гаспадар з радаснай усмешкай кінуўся да яго. Мітусліва і перашкаджаючы адзін аднаму, яны адчапілі цялежку, якая была даверху напоўнена свежым гноем, што яшчэ дыміўся, і пакацілі яе да варот.

- Нялёгка ён мне даўся, - сказаў той, што прыехаў.

- Слухай, нам трэба быць пільнымі, нехта яўна хоча падставіць нам ножку ў школе верхавой язды.

Піхаючы перад сабой прычэп, яны зніклі ў смярдзючым паўзмроку. Адтуль яшчэ доўга даносіліся асобныя словы: "Быць пільнымі", "канкурэнты", "школа верхавой язды"... Затым з форта выйшла дзяўчына з саломінкай у роце і зачыніла вароты.

Марціну вельмі хацелася збегаць на дах, да клумбаў і да фантана, паглядзець на Рэйн. Няблага было б спусціцца і ў роў; там на зямлі валяюцца кавалкі бетону, а наверсе каля самага краю растуць старыя таполі.

Але Альберт цягнуў яго за сабой наверх, міма варот па асфальтаванай дарожцы. Каля машыны на насыпе сядзела Больда і махала ім рукой.

- *Чаго ты носішся як апантаны!* - зноў закрывала наверсе адна матуля.

- *Асцярожней! Глядзі, куды ідзеш!* - падхапіла другая.

- *Не падыходзь блізка да краю!*

Яны моўчкі селі ў машыну. Цяпер ззду села Больда. Ад яе ўсё яшчэ пахла чыста вымытай падлогай. Змяшаны пах вады, шчолаку і нашатыру. Яна заўсёды падлівала ў вядро нашатыр.

Марцін сеў каля Альберта, глянуў на яго збоку і зноў спалохаўся. За гэтыя некалькі гадзін Альберт быццам па-

старэў на шмат гадоў, зрабіўся гэтакім жа старым, як настаўнік, як сталяр. Марцін здагадваўся, што ў гэтым вінаваты *нацы*. Яму зрабілася сорамна за тое, што ён так невыразна ўяўляў іх сабе. Ён ведаў, што Альберт гаворыць толькі праўду, і быў перакананы, што *нацы* сапраўды вельмі кепскія людзі. Але так гаварыў адзін толькі Альберт, а супраць яго мноства людзей, якія лічаць, што нацысты не такія ўжо і страшныя.

Альберт моцна сціснуў ягоную руку і сказаў:

- Запомні гэта назаўсёды.

- Не, не, я нізавошта не забуду, - таропка адказаў Марцін.

Боль у руцэ там, дзе яе сціснуў Альберт, яшчэ доўга не праходзіў, і Марцін адчуваў, як усё гэта ўразаецца яму ў памяць - цяжкі пах, паўзмрок, гной, дзіўныя пюпітры з кнопкамі, праведы, якія ідуць глыбока ў зямлю. Там забівалі людзей, і ён запомніў гэта назаўсёды, як і вячэру ў шынку ў Фавінкеля.

- Божа мой! - загаласіла Больда за ягонаю спінай. - Не забірай ты ад нас хлапчанё! Я ўсё буду рабіць, што ты скажаш! Сілы не пашкадую, толькі пакінь яго дома!

- І Генрых таксама будзе жыць у Бітэнхане? - у сваю чаргу нясмела запытаў Марцін.

Ён уявіў сабе Генрыха ў Бітэнхане, без яго вечнага клопату, без дзядзькі Леа, успомніў, як Віль з усмешкай падсоўвае яму масленіцу, усё падкладваючы ў яе масла.

- Яму можна паехаць са мной? - запытаў ён ужо болып настойліва. - Ці я застануся там зусім адзін?

- Я буду з табой, - адказаў Альберт, - табе гэтага мала? А Генрых будзе прыязджаць да цябе ў госці, калі захоча. Я заўсёды магу падвезці яго на машыне, бо я кожны дзень буду ездзіць у горад па справах. Для вас абодвух там месца не хопіць. Дый маці Генрыха яго не адпусціць: ён жа дапамагае ёй па гаспадарцы.

- Без Вільмы Генрых не паедзе, - нерашуча сказаў Марцін.

Ён ужо ўявіў сабе новую школу, незнаёмых дзяцей. Ён ведаў толькі некалькі хлопчыкаў з вёскі - тых, з якімі ён гуляў у футбол.

- Як гэта "без Вільмы не паедзе"? Чаму?

- Леа б'е яе, калі нікога няма дома. Яна баіцца з ім заставацца адна і плача.

- Не, гэта немагчыма, - сказаў Альберт, - не магу ж я сапраўды пасяліць у маці адразу траіх дзяцей! Зразумей, ты ж не можаш усё жыццё жыць разам з Генрыхам!

Альберт пераключыў хуткасць і моўчкі аб'ехаў вакол евангелічнай царквы. Затым ён зноў загаварыў, загаварыў абыякава, як служыцель даведачнага бюро. Ён дзяліўся чужой прамудрасцю, нудна, без натхнення, быццам выдаваў бясплатную даведку. Тэкст даведкі аднойчы і назаўсёды зацверджаны, і ў голасе служыцеля - поўная абыякавасць.

- Некалі табе ўсё роўна прыйдзецца з намі разлучыцца, і са мной, і з мамай, і з Генрыхам. А Бітэнхан жа не на краі свету! Табе там будзе лепш.

- Мы зараз заедзем па Генрыха?

- Не, пазней, - сказаў Альберт, спачатку трэба пазваніць тваёй маме, затым заедзем дадому, возьмем твае рэчы, усё, што табе неабходна на першым часе. Ды кінь ты румзаць! - сярдзіта дадаў ён, звяртаючыся да Больды.

Але Больда працягвала плакаць, і Марціна палохалі яе слёзы. Яны паехалі далей. Запанавала маўчанне, і чуваць было толькі, як усхліпвае Больда.

Пераклала Людміла ДАРАШКЕВІЧ.